

**O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M WORTA
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTİRLİĞİ**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ**

SOTSIAL EKONOMIKALIQ FAKUL'TETİ

«EKONOMİKA» KAFEDRASI

Jaqlawg'a jiberilsin

Dekani' _____ e.i.k. T.Jiemuratov

«_____» _____ 2014 j

5340100 «Ekonomika» bakalavr bag'dari' 4-kurs studenti

Abdijamilov Maqsetbaydi'n'

**«Ka'rxana paydasi'ni'n' qa'liplesiwi ha'm onnan na'tiyjeli
paydalani'w bag'darlari'n jetilistiriw» temasi'nda**

**BAKALAVR PİTKERİW QA'NİGELİK
JUMISI**

Jaqlawg'a usi'ni's etilsin

Student: _____ Abdijamilov M.

Kafedra bashi'g'i' _____

e.i.k. Z. Baltasheva

«_____» _____ 2014 - j

İlimiy basshi': _____ e.i.k. Adilchaev R.

No`kis –2014 - j

QARAQALPAQ MA`MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

Pitkeriwshinin` qa`nigelik jumısın worınlaw boyı`nsha

TAPSIRMA

Student _____

(F.a.a.)

Ta`lim
bag`darı: _____

Qa`nigelik jumı'sı'nı'n` teması' _____

Jumı's basshı'sı' _____
(F.i.sh., ilimiy atag`ı ha`m ilimiy da`rejesi)

Ma`slahatshı _____
(f.i.sh., ilimiy atag`ı ha`m ilimiy da`rejsi)

Jumıstın` maqseti _____

Kirisiw _____ «__» _____ 2013-j

Tiykarg`ı bo`lim _____ «__» _____ 2013-j

Juwmaqlaw _____ «__» _____ 2013-j

Jumıstı tayarlaw mu`ddeti _____ «__» _____ 2013-j

Basshı _____

Ma`slahatshı _____
(imza)

Tapsırma berilgen sa`ne _____ «__» _____ 2013-j

Qabıl qıldım _____ «__» _____ 2013-j
(Studenttin` imzası)

MUNDARIJA

KIRISH	4
I-BAP. KARXANA PAYDASI'NI'N' QA'LIPLESIWI TU'SINIGI HA'M A'HMIYETI	9
1.1. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'nlari' esabi'ni'n' maqseti, ekonomikali'q mazmuni', wazi'ypalari'	9
1.2. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisita qarejet ob'ektlari ha'm ali'ng'an o'nimlardin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw	16
II-BAP. AWI'L XOJALI'G'I' TARAWI'NDA O'NIMLER O'ZINE TU'SER BAHASI' ANALIZI HA'M ONI JAQSI'LAW JOLLARI'	26
2.1. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi qarejetlari analizini sho'lkemlestiriv, o'nim o'zine tu'ser bahasi' tu'rleri ha'm ani'qlani'w ta'rtibi	26
2.2. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'nlari'ni'n' ekonomikali'q elementi ha'm ali'ng'an o'nimlar hu'jjetlestiriliwi ha'mde analizi	35
III-BAP. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde paydani' artti'ri'w jollari'	42
3.1. Awi'l xojali'g'i' sub'ektlari jumi'slari'n ju'rgiziw mexanizmin jedellestiriv faktorlari'	42
3.2. Awi'l xojali'g'i'n reformalasti'ri'wda si'rt el investistiyalari'ni'n' za'ru'rliqi ha'm a'hmiyeti	50
JUWMAQLAW HA'M USI'NI'SLAR	60
PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI	64

KIRISIW

Bazar ekonomikasi' sharayati'nda xojali'q ju'rgiziwshi sub'ektlerinin' aldi'nda bar bolg'an materialli'q ha'm miynet resurslari'nan na'tiyjeli ha'm aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w ka'rxanalardi'n' ekonomikali'q ahwali'n jaqsi'law, olardi'n' finansli'q jaqtan turaqli'li'g'i'n jetilistiriw sonday-aq, du'nya bazari'nda ba'sekige shi'damli'li'qqa iye halda boli'wi'nda u'lken a'hmiyetke iye boli'p tabi'ladi'.

Prezidentimiz I.A.Karimov o'z miynetlerinde bul bag'darda toqtali'p o'tip, "... qatan' tejemkerlik sistemasi'n engiziw, o'ndirisliq shi'g'i'nlar ha'm o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n kemeytiriwdi xoshametlew esabi'nan xojali'qlardi'n' ba'sekige shi'damli'li'g'i'n artti'ri'w" wazi'ypasi'n sheshiw lazi'm dep atap o'tken edi. Bul o'z gezeginde bazar qatnasi'qlari' sharayati'nda erkin ba'sekini qa'liplestiriw, o'nim jetistiriwdi ko'beytiw, miynet o'nimdarli'g'i'n artti'ri'w ha'm o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n arzanlasti'ri'wg'a imkaniyat jaratadi'.

Bazar ekonomikasi' sharayati'nda ha'r qantay xojali'q ju'rgiziwshi sub'ektlerdin' tiykarg'i' maqseti kemirek qarji' sari'plag'an halda joqari' payda ali'wdan ibarat boli'p esaplanadi'. Bul jumi'slardi' a'melge asi'ri'w ushi'n xojali'qlarda esap-kitap sistemasi', soni'n' ishinde, o'ndirislik shi'g'i'nlardi' esapqa ali'w, ali'ng'an o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n kalkulyaciya qi'li'w jaqsi' ha'm aqi'lg'a muwapi'q jolg'a qoyi'lg'an boli'wi' kerek.

Bakalavr jumi's temasi'ni'n' aktualli'g'i'. Fermer xojali'qlari' tiykarg'i' o'nim jetistiriwshi xojali'q sub'ektlerinen biri boli'p, olardi'n' rawajlani'wi', awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'ni'n' rawajlani'wi'na da sezilerli ta'sir ko'rsetpekte. A'llette, awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'ni'n' awi'l xojali'g'i' ekonomikasi'nda ayri'qsha orni' ha'm a'hmiyeti bar. Bul tarmaqti'n' roli Respublikami'zda aqi'rg'i' ji'llarda o'sip barmaqta. Respublika xalqi'n' awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'nimlerine bolg'an talapi'n qanaatlandi'ri'w maqsetinde son'g'i' ji'llarda miywe-pali'zgershilik bag'dari'ndag'i' fermer xojali'qlardi'n' sani'n' asi'ri'wg'a hu'kimet

shen'berinde ayri'qsha itibar qarati'li'p kelinbekte. Fermer xojali'qlari'nda shi'g'i'n'lardi' kemeytiw ha'm o'zine tu'ser bahasi'n pa'seytiriw ma'selesini bu'gingi ku'nde tiykarg'i' wazi'ypalardan biri esaplanadi'.

Bazar qatnashi'qlari'ni'n' ken'eyip bari'wi', O'zbekstanni'n' du'nya ju'zilik ja'miyetshilikke integraciyalasi'wi', xojali'q ju'rgiziw din' esap-kitabi'n duri's ali'p bari'wg'a ha'm jetilistirip bari'wg'a ali'p kelmekte. Ekonomikali'q analizde awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'n'lari', ali'ng'an o'nimlardin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw ma'selelerin duri's sho'lkemlestiriw a'hmiyetli mashqalalardan esaplanadi'. Bul bag'darda shi'g'i'n'lardi'n' esabi'n ta'rtipke sali'w ha'm finansli'q na'tiyjelerdi duri's qa'liplestiriw maqsetinde Ministrlar Kabinetinin' 1999-ji'l 5-fevraldag'i' 54-sanli' qarari' menen «O'nim (jumi's, xi'zmet)lerdi o'ndirislik ha'm sati'w shi'g'i'n'lari'nin' qurami' ja'nede finansli'q na'tiyjelerdi qa'liplestiriw ta'rtibi haqqi'nda»g'i' Instrukciya qabi'l etilgen. Usi' instrukciya awi'l xojali'g'i' o'ndirisita o'ndirislik shi'g'i'nlar esabi'ni'n' duri'sli'g'i'n ha'mde o'nim, jumi's ha'm xi'zmetler o'zine tu'ser bahani' esaplawdi' ta'rtipke sali'wshi' tiykarg'i' hu'jjet esaplanadi'.

Bu'gingi ku'nde shi'g'i'n'lardi' duri's qa'liplestiriw, ekonomikali'q analizdi duri's sho'lkemlestiriw, o'nimnin' haqi'yqi'y o'zine tu'ser bahasi'n tuwri' ani'qlaw ha'mde shi'g'i'n'lardi' qadag'alaw u'stinen monitoring jumi'slari'n ali'p bari'w a'hmiyetli esaplanadi'. Sol sebepli bul tema boyi'nsha ilimiy-izertlew jumi'slari'n ali'p bari'w za'ru'r esaplanadi'. Bul bolsa tan'lap ali'ng'an temani'n' **aktualli'g'i'n** belgileydi.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' u'yrenilgenlik da'rejesi. Bul pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'n tayarlaw bari'si'nda ja'ne bir ma'sele oni'n' u'yrenilgenlik da'rejesin ani'qlaw, oni'n' ele toli'q u'yrenilmegen ta'replerin izertlew u'lken a'hmiyetke iye boli'p tabi'ladi'.

O'zbekstan Respublikasi' agrar salasi'nda o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n ani'qlaw ha'm arzanlati'w jollari'n rawajlandi'ri'w boyi'nsha arnawli' ilimiy-izertlew jumi'slari' A.M.Jwraev, R.X.Xusanov, CH.Murodov, Q.A.CHoriev, J.Medetullaev, W.P.Umrzoqov, R.R.Rajabov, T.H.Farmanov ha'm basqa agrar

ekonomist ali'mlar ta'repinen ali'p bari'lg'an. Soni'n' menen bir qatarda Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' agrar salasi'na tiyisli ilimiy jumi'slar K.Ubaydullaev, K.YUsupbaev, SH.Tleubergenov, R.Tleubergenov, A.SHamshetov, B.Mi'rzaevlardi'n' miynetlerinde sa'wlelengen.

Joqari'da atlari' keltirilgen ali'mlari'mi'di'n' basi'm ko'pshilik ilimiy-izertlew jumi'slari' tiykari'nan O'zbekstan Respublikasi' boyi'nsha ali'p bari'lg'an, sonday-aq, ayi'ri'm hallarda bazi' bir kishi ma'seleler Qaraqalpaqstan Respublikasi' mi'sali'nda bayan qi'li'ng'an boli'p, biraq, Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' awi'l xojali'g'i' salasi'ndag'i' paydani' artti'ri'w jollari' mi'sali'nda elede teren'irek ilimiy-izertlew jumi'si'n ali'p bari'lsa maqsetke muwapi'q bolar edi.

Bakalavr jumi's temasi'ni'n' ilimiy-izertlew jumi'slari' rejeleri menen baylani'sli'li'g'i'. Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' temasi' Berdaq ati'ndag'i' Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' ilimiy-izertlew jumi'slari' rejeleri shen'berinde ori'nlandi'.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' maqseti. Ekonomikani' modernizaciyalaw sharayati'nda awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde paydani' artti'ri'w mu'mkinshiliklerin ani'qlaw, analizlew ha'm ekonomikali'q a'hmiyetliligin jetilistiriw boyi'nsha ilimiy ha'm a'meliy usi'ni'slar keltiriwden ibarat.

Bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' wazi'ypalari'. Bakalavr jumi'sni'n' maqsetinen kelip shi'qqan halda to'mendegi wazi'ypalar belgilep ali'ndi':

- awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' tu'siniginin' teoriyali'q tiykarlari', ekonomikali'q mazmuni' ha'm ani'qlaw jollari'n klassifikaciyalaw;

- Qaraqalpaqstan Respublikasi' awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n ani'qlawda da'slepki hu'jjetlerdi toplaw, analizlewdi jetilistiriw boyi'nsha usi'ni'slar islep shi'g'i'w;

- respublika agrar sektori'nda a'melge asi'ri'lg'an ekonomikali'q reformalardi'n' o'zgeshelikleri, prinsipleri ha'm na'tiyjelerin izertlew boyi'nsha tiyisli pikir ha'm juwmaqlar islep shi'g'i'w;

- awi'l xojali'g'i' sektori'n basqari'w sistemasi'n jetilistiriw boyi'nsha usi'ni'slar islep shi'g'i'w;

- Qaraqalpaqstan Respublikasi' awi'l xojali'g'i' sub'ektlerinde paydani' artti'ri'w jollari'n ani'qlaw boyi'nsha usi'ni'slar islep shi'g'i'w. Bul jumi'slardi' a'melge asi'ri'w ushi'n xojali'qlarda esap sistamusı', soni'n' ishinde, o'ndiris shi'g'i'nlari'n esapqa ali'w, ali'ng'an o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n kalkulyaciyalaw jaqsi' ha'm aqi'lg'a muwapi'q jolg'a qoyi'w boyi'nsha tiyisli juwmaqlar qa'liplestiriw sonday-aq, usi'ni'slar tayarlawdan ibarat.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' No'kis rayoni' awi'l ha'm suw xojali'g'i' basqarmasi'na qarasli' fermer xojali'g'i'ni'n' awi'l xojali'g'i' o'ndirisi ha'm sharwashi'li'q tarawi'nda sarplani'lg'an shi'g'i'nlari' ha'm o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' esabi'n ali'w boyi'nsha ekonomikali'q analizi **izertlew ob'ekti** boli'p esaplanadi'.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' predmeti. Fermer xojali'g'i'ndag'i' awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde paydani' artti'ri'w mu'mkinshiliklerin ani'qlaw, analizlew ha'm ekonomikali'q a'hmiyetliligini jetilistiriw ha'm rawajlandi'ri'w menen baylani'sli' huqi'qi'y, sho'lkemlestiriwshilik ha'm ekonomikali'q qatnasi'qlardan ibarat.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si' ilimiy-izertlew metodlari'. Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'n tayarlaw processinde indekslik, ekonomikali'q-matematikali'q, analizlew ha'm sintezlew, dialektikali'q, sali'sti'ri'w, statistikali'q, monografiya ilimiy-izertlew metodlari'nan ken' paydalani'ldi'.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' qurami'. Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' qurami' kirisiw, tiykarg'i' u'sh bap, juwmaqlaw, kesteler tirkemesi ha'mde paydalani'lg'an a'depiyatlar diziminen ibarat.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' kirisiw bo'liminde tiykari'nan, temani'n' aktualli'g'i', maqseti, wazi'ypalari' ha'm t.b. jari'ti'p berilgen.

Jumi'sti'n' birinshi babi'nda, awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'nlari' esabi'ni'n' maqseti, ekonomikali'q mazmuni', wazi'ypalari' ha'm gruppalar normalari', esapqa ali'w ushi'n mo'lsheirlengen schyotlar sistemasi', ob'ektlari

ha'm ali'ng'an o'nimlardin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw sonday-aq, xojali'qti'n' sho'lkemlestiriwshilik-ekonomikali'q xarakteristikasi' izertlenilip a'meliy usi'ni'slar islep shi'g'i'lg'an.

Jumi'sti'n' ekinshi babi'nda, awi'l xojali'g'i' o'ndirisi qarejetleri analizin sho'lkemlestiriw, o'nim o'zine tu'ser bahasi' tu'rleri ha'm ani'qlani'w ta'rtibi, ekonomikali'q elementi ha'm ali'ng'an o'nimler hu'jjetlestiriliwi ha'mde analizi, awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'nimleri o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw ma'seleleri mag'li'wmatlari' tiykari'nda u'yrenilgen ha'm tiyisli usi'ni'slar berilgen.

Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si'ni'n' u'shinshi babi'nda, awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde paydani' artti'ri'w jollari', jag'dayi' ha'm sho'lkemlestiriwshilik du'zilisi boyi'nsha pikirler ju'rgizilgen.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n' juwmaqlaw bo'liminde jumi'sti' tayarlaw processinde ali'p bari'lg'an izertlewler na'tiyjesinde ali'ng'an juwmaqlar ha'm usi'ni'slar o'z ko'rinishin tapqan ja'nede paydalani'lg'an a'depiyatlar dizimi keltirilgen.

**I-BAP. AWI'L XOJALI'G'I' O'NDIRISI SHI'G'I'NLARI' ESABI' HA'M
O'NIMLER O'ZINE TU'SER BAHASI'N ESAPLAWDI'N' A'HMIYETI**

1.1. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'nlari' esabi'ni'n' maqseti, ekonomikali'q mazmuni', wazi'ypalari'

Ha'r qantay xojali'q ju'rgiziwshi sub'ekttin' tiykarg'i' maqseti bul - payda ali'w. Ta'biyiy hal, ha'r bir xojali'q payda ali'wdi' ko'beyttiriw jollari'n izlep tabi'wg'a ha'reket etedi. Payda mug'dari'na bolsa shi'g'i'nlar ko'lemi tikkeley ta'sir ko'rsetedi. Soni'n' ushi'n shi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ha'mde o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' ani'qlaw, materialli'q resurslar ha'm basqa shi'g'i'nlardi'n' u'stinen baqlaw ju'rgiziw u'lken a'hmiyetke iye. SHi'g'i'nlardi'n' tiykarg'i' bo'legi o'ndirislik shi'g'i'nlarg'a tuwri' keledi.

O'ndirislik shi'g'i'nlar dep o'nimdi o'ndiriw menen baylani'sli' shi'g'i'nlarg'a ayti'ladi'. Olarg'a shiyki zatlar, materiallar, jani'lg'i', tiykarg'i' qurallarg'a esaplang'an tozi'w, jumi'sshi'larg'a esaplang'an miynet haqi'si' ha'm o'nim o'ndirisi menen baylani'sli' bolg'an basqa shi'g'i'nlar kiredi.

Eger bir tu'rdegi o'nim o'ndirisi menen baylani'sli' shi'g'i'nlardi'n' ja'mi summasi'n o'ndirilgen o'nim sani'na bo'lsek, o'ndirilgen bir birlik o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n tawami'z. O'zine tu'ser baha ko'rsetkishi xojali'q jumi'si'nda a'hmiyetli sapa ko'rsetkishlerinen biri esaplanadi'. Ol qansha da'rejede pa's bolsa, o'ndiristin' rentabellik da'rejeside sonsha joqari' boladi'. O'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'na tek o'nim o'ndirisi menen baylani'sli' bolg'an ha'mde tiykarg'i' o'ndiriske xi'zmet ko'rsetiwshi bo'limler shi'g'i'nlari' qosi'ladi'. O'nim o'ndirisindegi shi'g'i'nlar qarejet kalkulyaciya statyalari' boyi'nsha o'ndiris tu'rleri, shi'g'i'nlardi'n' payda boli'w ori'nlari', o'nim tu'rleri boyi'nsha buxgalteriya esabi'nda sa'wlelenedi. SHi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ha'mde o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n kalkulyaciyalawdan tiykarg'i' maqset o'ndiris ha'm sati'w menen baylani'sli' shi'g'i'nlardi' o'z waqti'nda toli'qli'g'i'nsh ha'm haqi'yqi'y ani'qlaw, soni'n' menen birge ayi'ri'm o'nimlerdin' haqi'yqi'y o'zine

tu'ser bahasi'n esaplaw ha'mde xojali'q resurslari' ha'm pul qarji'lari' jumsali'wi' u'stinen qadag'alawdi' ornati'w boli'p tabi'ladi'.

Bizge ma'lim bolg'ani'nday bazar qatnasi'qlari' sharayati'nda buxgalteriya esabi'ni'n' tiykarg'i' wazi'ypasi' tiyisli paydalani'wshi'lardi' tiyisli mag'li'wmat penen ta'miyinlew boli'p tabi'ladi'. Paydalani'wshi'lardi' ishki ha'm si'rtqi' toparg'a bo'liniwi bolsa esapti'n' finansli'q ha'mde basqari'w esabi'na bo'liniwine ali'p keledi. SHi'g'i'nlar haqqi'ndag'i' mag'li'wmatlar birinshi na'wbette, xojali'q jumi'si'ni'n' finansli'q na'tiyjelerin ani'qlaw ushi'n za'ru'r boli'p tabi'ladi', yag'ni'y: buxgalteriya esabi'ni'n' tiykarg'i' wazi'ypasi paydalani'wshi'lardi' xojali'qti'n' finansli'q ahwali', yag'ni'y mu'liklik ahwali' ha'mde to'lew uqi'pli'li'g'i' haqqi'ndag'i' isenimli ha'm ani'q mag'li'wmatlar menen ta'miyinlew boli'p tabi'ladi'. Usi' talaplardi' ori'nlaw ushi'n o'ndirislik shi'g'i'nlarini'n' esabi' aldi'na to'mendegi wazi'ypalar qoyi'ladi':

–xojali'q jumi'si' menen baylani'sli' barli'q qarejetlerdi o'z waqti'nda toli'qli'g'i'nsha esapqa ali'w;

–shi'g'i'nlar haqqi'ndag'i' mag'li'wmatlardi' ayri'qsha esap betlerinde ha'mde esabat formalari'nda tuwri' sa'wlelendiriw ushi'n jeterli da'rejedegi isenimli mag'li'wmatlar menen ta'miyinlew;

–ayri'qsha o'ndirislik processleri yamasa bo'limleri boyi'nsha shi'g'i'nlar esabi'n sho'lkemlestiriw ha'm olardi'n' u'stinen qadag'alawdi' ta'miyinlew;

–ayri'qsha o'nim tu'rleri boyi'nsha tiykarg'i' o'ndirislik shi'g'i'nlar haqqi'ndag'i' mag'li'wmatti' qa'liplestirip beriw;

–xojali'qti'n' o'ndirislik shi'g'i'nlarini'n' analizlengen mag'li'wmatlari'n ji'ynap beriw ha'm olardi'n' analizin a'melge asi'ri'w. Ha'r bir xojali'q o'ndirislik shi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ha'm o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n tuwri' kalkulyaciya qi'li'w ushi'n to'mendegi qa'deler tiykar boli'p xi'zmet etedi;

–xojali'qtag'i' barli'q shi'g'i'nlardi' olardi'n' a'hmiyetliligine qaramastan toli'qli'g'i'nsha esapqa ali'w;

–shi'g'i'nlardi' xojali'qtag'i' jumi's ju'rgiziw salalari' boyi'nsha esapqa ali'w za'ru'r boli'p tabi'ladi'. Ani'g'i'rag'i' tiykarg'i' jumi's ju'rgiziw, basqa tu'rdegi

jumi's ali'p bari'w, ma'selen, remontlaw, ja'rdemshi xojali'q, tiykarg'i' ha'm ja'rdemshi o'ndirislik bo'limsheler ha'm t.b;

–ha'r bir qarejetti ol tiyisli bolg'an da'wirde esapqa ali'w ha'm qaplaw sha'rt esaplanadi'.

Joqari'dag'i' qa'delerge boysi'ni'w shi'g'i'nlardi'n' esabi'ni'n' optimal sho'lkemlestiriliwi, finansli'q esabatti'n' bolsa ob'ektiv ha'm isenimli boli'wi'n ta'miyinleydi.

SHi'g'i'nlar esabi' buxgalteriya esabi' wazi'ypalari'nan kelip shi'g'i'p to'mendegi elementler boyi'nsha toparlarg'a bo'linedi:

SHi'g'i'nlar qurami' O'zbekistan Respublikasi' sali'q kodeksi ha'm "O'nim (jumi's ha'm xi'zmetlerdi) o'ndiris ha'm sati'w shi'g'i'nlari'ni'n' qurami' ha'mde finansli'q na'tiyjelerin qa'liplestiriv ta'rtibi haqqi'ndag'i' Reje"ge muwapi'q ani'qlanadi'.

O'nim o'ndirisidagi shi'g'i'nlardi'n' klassifikatsiyasi'.

Klassifikatsiya tu'ri	Qarejet tu'rleri
O'ndirislik processidagi ekonomikali'q orni'na qarap	Tiykarg'i' ha'm u'zliksiz
Qurami'na qarap	Kompleks ha'm bir elementli
O'zine tu'ser bahasi'na o'tkiziv usi'li'na qarap	Tuwri' ha'm qi'ysi'q
O'ndiristin' ko'lemine qarap	O'zgeriwshen' ha'm o'zgermeytug'i'n
Payda boli'wi'na qarap	U'zliksiz ha'm bir waqi'tli'
O'ndiris processidagi qatnasi'wi'na qarap	O'ndirislik ha'm kommerciyali'q
Na'tiyjelilikke qarap	Na'tiyjeli ha'm na'tiyjesiz

Usi' normativlik hu'jjetlarga muwapi'q shi'g'i'nlar eki toparg'a bo'linip esapqa ali'ni'wi' belgilengen.

1) O'nim o'zine tu'ser bahasi'na kirgiziletug'i'n shi'g'i'nlar;

2) O'nim o'zine tu'ser bahasi'na kirgiziletug'i'n shi'g'i'nlar;

1. O'nim o'ndirisidagi o'zine tu'ser bahasi'na kirgiziletug'i'n shi'g'i'nlar:

a) tikkeley ha'm janapay materialli'q shi'g'i'nlar;

b) tikkeley ha'm janapay miynet haqi'si' shi'g'i'nlari';

v) basqa tikkeley ha'm janapay shi'g'i'nlar, soni'n' ishinde o'ndirislik o'zgeshelikka iye bolg'an u'stame shi'g'i'nlar.

Tikkeley shi'g'i'nlar dep, o'nimnin' ayi'ri'm tu'rleri o'zine tu'ser bahasi'na tuwri'dan-tuwri', yag'ni'y tikkeley o'tkiziletug'i'n shi'g'i'nlarg'a ayti'ladi'.

Janapay, yag'ni'y qosi'msha shi'g'i'nlar dep, esabat ayi' dawami'nda ji'ynap bo'listiriwshi esap betinde esapqa ali'ni'p, o'zine tu'ser bahasi'n kalkulyaciya qi'li'wda, o'nimnin' ayi'ri'm tu'rleri o'zine tu'ser bahasi'na qantayda bir ko'rsetkishke ten' salmaqli' ra'wishte bo'listiriw joli' menen qosi'latug'i'n shi'g'i'nlarg'a ayti'ladi'.

O'nim (jumi's ha'm xi'zmet)ler o'ndiriwdegi o'zine tu'ser bahasi'na tikkeley o'nim (jumi's ha'm xi'zmet)lerdi o'ndiris penen baylani'sli' bolg'an, o'ndiris texnologiyasi ha'm oni' sho'lkemlestiriw menen sha'rtlenilgen shi'g'i'nlar kiredi.

Joqari'dag'i' shi'g'i'nlar ekonomikali'q mazmuni'na baylani'sli' to'mendegi elementler menen toparlarga aji'rati'ladi':

- o'ndirislik materialli'q shi'g'i'nlar;
- o'ndirislik o'zgeshelikke iye bolg'an miynetke haqi' to'lew;
- o'ndiriske tiyisli bolg'an socialli'q qamsi'zlandi'ri'wg'a aji'ratadi';
- o'ndiriske tiyisli bolg'an tiykarg'i' qurallar tozi'wi' ha'm o'ndirislik a'hmiyetke iye bolg'an materialli'q emes aktivler amortizaciyasi';
- o'ndirislik a'hmiyetke iye bolg'an basqa shi'g'i'nlar.

Fermer xojali'qlari' ha'm basqa ka'rxanalar kibi payda ali'wdi' ko'beyttiriw jollari'n izlep tabi'wg'a ha'reket etedi. Paydani'n' qantay boli'wi'na bolsa shi'g'i'nlar ko'lemi tikkeley ta'sir ko'rsetedi. Soni'n' ushi'n shi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ha'mde o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw xojali'qti'n' materialli'q resurslardan qanshelli aqi'lg'a muwapi'q ha'm na'tiyjeli paydalani'p ati'rg'anli'g'i' ha'mde shi'g'i'nlar u'stinen qantay baqlaw ornati'lg'anli'g'i'na baylani'sli'.

Fermer xojali'qlari'ni'n' o'ndirislik shi'g'i'nlari' dep, o'nimdi o'ndiriw menen baylani'sli' shi'g'i'nlarg'a ayti'ladi'. Olarg'a shiyki zatlar, materiallar, jani'lg'i', amortizaciya aji'ratpasi', xojali'q ag'zalari'ni'n' miynet haqi'si' ha'm o'nim o'ndirisi menen baylani'sli' basqa shi'g'i'nlar kiredi.

Eger bir tu'rdegi o'nim o'ndiriw menen baylani'sli' shi'g'i'nlardi'n' ja'mi

summasi'n o'ndirilgen o'nim sani'na bo'lsek, o'ndirilgen bir birlik o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' kelip shi'g'adi'. O'zine tu'ser baha ko'rsetkishi xojali'q jumi'si'nda a'hmiyetli sapa ko'rsetkishlerinen biri esaplanadi'. Ol qanshelli pa's bolsa, o'ndiristin' rentabelligi sonshaelli joqari' boladi'. O'zine tu'ser bahag'a xojali'qti'n' ha'mme shi'g'i'nlari' qosi'lmaydi', bazi' bir shi'g'i'nlari' basqa da'rekleri esabi'nan qaplanadi'. Ma'selen, payda esabi'nan da'wir shi'g'i'nlari' qaplanadi'.

O'nim o'ndirisi boyi'nsha shi'g'i'nlar kalkulyaciya statyalari' boyi'nsha o'ndiristin' tu'rleri, shi'g'i'nlardi'n' payda boli'w ori'nlari', o'nim tu'rleri boyi'nsha buxgalteriya esabi'nda sa'wlelenedi. SHi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ha'mde o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' ani'qlawdan tiykarg'i' maqset o'ndiris ha'm sati'w menen baylani'sli' shi'g'i'nlardi' o'z waqti'nda, toli'qli'g'i'nsha ha'm haqi'yqi'y halda ani'qlaw, soni'n' menen birge ayi'ri'm o'nimlerdin' haqi'yqi'y o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw ha'mde resurslar ha'm pul qarji'lari'ni'n' jumsali'wi' u'stinen baqlaw ju'riziwdi ornati'w boli'p tabi'ladi'.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'ndirisi shi'g'i'nlari' da basqa ka'rxanalar si'yaqli' O'zbekistan Respublikasi' Ministrler Kabinetinin' 1999-ji'l 5-fevraldag'i' 54-sanli' qarari' menen tasti'yi'qlang'an «O'nim (jumi'slar, xi'zmetler) di o'ndiriw ha'm sati'w shi'g'i'nlari'ni'n' qurami' ha'mde finansli'q na'tiyjelerni qa'liplestiriw ta'rtibi haqqi'nda Reje» ge muwapi'q du'ziledi.

Bul Reje buxgalteriya esabi' ha'm esabati' boyi'nsha a'meldegi ni'zamshi'li'qti' inabatqa alg'an halda xojali'q sub'ektlari bolg'an (o'z jumi'si'n bankte esap - kitap schyoti'n ashi'p ali'p baratug'i'n) yuridikali'q shaxslar ta'repinen o'nim (jumi'slar, xi'zmetler) o'zine tu'ser bahasi'na qosi'latug'i'n shi'g'i'nlardi' birdey tu'rge keltiriw maqsetinde islep shi'g'i'lg'an.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'nlari' boyi'nsha esapti'n' tiykarg'i' maqseti shi'g'i'nlardi' o'z waqti'nda ha'm ani'q esapqa ali'p bari'w ha'm xojali'q ju'rgiziwshi sub'ektlerdin' da'ramati'n duri's qa'liplestiriwden ibarat.

O'zbekistan Respublikasi'ni'n' ha'r bir ministrlilari, mek'emeleri, ma'mleketlik ha'm basqari'w organlari', O'zbekistan Respublikasi' Finans

ministrliqi, Ma'mleketlik statistika Komiteti, ha'm Ma'mleketlik Sali'q Komiteti menen kelisilgen halda usi' Reje tiykari'nda shi'g'i'nlar qurami'n esapqa ali'w o'zgesheliklerin ani'qlap aladi'.

Ekonomikali'q elementleri boyi'nsha shi'g'i'nlarg'a materialli'q shi'g'i'nlar, miynetke haqi' to'lew shi'g'i'nlari', socialli'q qamsi'zlandi'ri'w ha'm pensiya fondi'na aji'ratpalar, tiykarg'i' fondlar amortizaciyasi' ha'm basqa shi'g'i'nlar kiredi. Bul elementlerdin' ha'r biri boyi'nsha shi'g'i'nlar haqqi'ndag'i' mag'li'wmatlar tiyisli schyotlarda toparlarg'a aji'rati'ladi'. Solay etip, materiallar 1000- «Materiallar» schyoti' boyi'nsha ashi'lg'an tiyisli schyotlar (1010-1090 schyotlar) di'n' kreditinde sa'wlelendirilip, tiyisli qarejet schyotlari' depetinde sa'wlelenedi. Bul sari'plag'an materiallardi' xojali'q processleri ortasi'nda bo'listiriw imka'niyati'n beredi, miynet haqi' shi'g'i'nlari' bolsa – o'z-ara baylani'si'wshi' schyotlar boyi'nsha 6710- «Miynet haqi' boyi'nsha xi'zmetkerler menen esap-kitaplar» schyoti'ni'n' kreditinde sa'wlelenedi.

Birden-bir socialli'q to'lem ha'm basqa ma'mlekettin' maqsetli jamg'armalari'na aji'ratpalar summasi' 6520-«Maqsetli ma'mleketlik jamg'armalarg'a to'lemler» schyoti'nin' kreditinde ko'rsetiledi, tiykarg'i' qurallardi'n' tozi'wi' bolsa - tiykarg'i' qurallardi'n' tu'rlerine qarap 0200-schyot boyi'nsha ashi'lg'an tiyisli schyotlar (0211-0299 schyotlar) di'n' kreditinde sa'wlelenedi ha'm o'z-ara baylani'si'wshi' schyotlar boyi'nsha xojali'q processleri ortasi'nda bo'listiriledi; basqa shi'g'i'nlar summasi' 5010-«Milliy valyutadag'i' pul qarji'lari'», 5110 «Esap -kitap schyoti'», 6010-«tovar jetkizip beriwshiler ha'm arendashi'larg'a to'lenetug'i'n schyotlar» ha'm basqa schyotlardi'n' kredit oborotlari' mag'li'wmatlari' boyi'nsha ani'qlanadi'.

Solay etip, buxgalteriya esabi'ni'n' schyotlar sistemasi' barli'q shi'g'i'nlardi' ekonomikali'q elementleri boyi'nsha esapqa ali'w ha'm olardi' xojali'q processleri arasi'nda bo'listiriwdi ta'miynleydi. Liykin shi'g'i'nlar ori'n alg'an jerleri boyi'nsha shi'g'i'nlar qurami' u'stinen baqlaw ju'rgiziw ha'm o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw ushi'n o'ndiris processinde tek ne na'rse sari'plag'ani'n emes, balkim bul shi'g'i'nlar qantay maqsetlerge (qay jerge, ne ushi'n)

sari'plag'ani'n biliw de za'ru'r, yag'ni'y shi'g'i'nlardi' bag'dari' boyi'nsha, olardi' texnologiyali'q processleri boyi'nsha esapqa ali'w za'ru'r. SHi'g'i'nlardi' bunday esapqa ali'w o'zine tu'ser bahasi'n quramli'q bo'lekleri boyi'nsha ha'm o'nimnin' ayi'ri'm tu'rleri boyi'nsha analizlew imka'niyati'n beredi. Sol maqsette o'ndiriske qi'li'ng'an shi'g'i'nlar tiykarg'i', ja'rdemshi ha'm o'ndiriske xi'zmet ko'rsetiwshilerge bo'linedi. O'ndiriske xi'zmet ko'rsetiwshi shi'g'i'nlar qurami'nda ayri'qsha birden-bir statyalar boyi'nsha mashina ha'm a'spab - u'skeneler ha'mde olardan paydalani'w shi'g'i'nlari', uli'wma o'ndirislik shi'g'i'nlar ha'm basqalar esapqa ali'nadi'.

1.2. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisita qarejet ob'ektlari ha'm ali'ng'an o'nimlardin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw

Awi'l xojali'g'i'ni'n' awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'nda shi'g'i'nlar di' ha'm ali'ng'an o'nimlardi esapqa ali'w ushi'n 2010-“Tiykarg'i' o'ndiris” schyoti'ni'n' 201001-“paxta”, 201002-“biyday” ha'm t.b. analitikali'q schyotlari' ashi'li'wi' mu'mkin.

Bul analitikali'q schyotlardi'n' depetinde o'ndiriske sari'plang'an shi'g'i'nlar, kreditinde-jetistirilgen o'nimlar esapqa ali'nadi'. Depet ha'm kredit boyi'nsha jazi'wlar ji'l dawami'nda o'sip bari'wshi' summalarda du'ziledi; sog'an baylani'sli' ag'i'mdag'i' balansta schyotti'n' mag'li'wmatlari' jayi'lg'an halda ko'rsetiledi. Tek ji'l aqi'ri'na kelip schyot boyi'nsha qaldi'q ani'qlani'p, oni' juwmaqlawshi' balansta awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'ni'n' tamamlanbag'an o'ndirisi summasi' si'pati'nda sa'wlelenedi.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'nda shi'g'i'nlar di' esapqa ali'w ob'ektlari to'mendegiler boli'p tabi'ladi':

Eginler yamasa egin toparlari'

Awi'l xojali'g'i' jumi'slari'

3. Bo'listiriliwi lazi'm bolg'an shi'g'i'nlar

4. Basqa ob'ektlar.

SHi'g'i'nlar di' o'stirilip ati'rg'an anaw yamasa mi'naw eginge ag'i'mdag'i' ji'l zu'ra'a'tligine tikkeley o'tkiziw mu'mkin bolg'an barli'q hallarda olar birinshi topar shi'g'i'nlar di' esapqa ali'w ob'ektlari schyotlari'nda esapqa ali'nadi'. Ekinshi topar shi'g'i'nlar di' esapqa ali'w ob'ektlari qurami'nda keleshektegi ji'l zu'ra'a'tligi ushi'n islengen awi'l xojali'g'i' jumi'slari'n ori'nlaw shi'g'i'nlar di' sa'wlelenedi, bulardi' ta'biyiy halda, zu'ra'a'tligi ag'i'mdag'i' ji'lda ali'natug'i'n eginlar shi'g'i'nlar di' esapqa ali'w ob'ektlarigine o'tkizip balmaydi'. Olardi' esapqa ali'wshi' u'shinshi topar ob'ektlari qurami'nda esapti'n' bir neshe yamasa ko'p g'ana ob'ektlarigine

o'tkiziletug'i'n, demek ularg'a bo'listiriletug'i'n (ag'i'mdag'i' remont, suwg'ari'w ha'm qurg'ati'w shi'g'i'nlar ha'm basqalar) shi'g'i'nlar esapqa ali'nadi'. To'rtinshi topar esabi' ob'ektlari qurami'nda ot-jem o'ndirisi ha'm ayi'ri'm basqa shi'g'i'nlar esapqa ali'nadi'.

Joqari'da ayti'lg'an to'rt topar boyi'nsha ani'q ta'rizde ha'zirgi ku'nde shi'g'i'nlar ha'm esapqa ali'w ob'ektlarini' to'mendegi nomenklaturasi qabi'l qi'li'ng'an.

Birinshi topar. Kartoshka, ashi'q jerge egiletug'i'n ovoshlar ha'm pali'z eginleri: Kartoshka, kapusta, qi'yar, pomidor, palaw la'blebisi, piyaz, shesnok. Ashi'q jerge egiletug'i'n basqa ovosh eginleri (petrushka, shalg'am, tu'rpi, salat, ukrop ha'm basqalar). Ot-jemlik pali'z eginleri. Ovosh eginleri tuxi'mlari' (ha'r bir egin boyi'nsha). Pali'z eginleri tuxi'mlari'. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi ja'rdemshi xarakterde bolg'an qa'nigelestirilmegen xojali'qlarda shi'g'i'nlar esabi' ashi'q jerde egiletug'i'n barli'q ovoshlar boyi'nsha jalpi'si'na ju'rgiziledi.

Jabi'q jerge egiletug'i'n awi'l xojali'g'i' o'ndirisi: qi'sqi' i'ssi'xanalar (ko'kpiyaz, qi'yar, pomidor, salat, rediska ha'm basqalar). Ba'ha'rgi i'ssi'xanalar (ko'kpiyaz, qi'yar, pomidor, salat, shpinat, selderey, kapusta, pomidor na'lleri ha'm basqalar). Parnikler (ko'kpiyaz, qi'yar, pomidor, salat, selderey, kapusta, pomidor na'lleri ha'm basqalar). Suwi'q kirmeytug'i'n basqa jerler (ko'kpiyaz, qi'yar, pomidor, salat, selderey, kapusta, pomidor na'lleri ha'm basqalar). SHampin'on xanalar (zamarri'qlar ha'm t.b.).

Ot-jemlik eginler, pishenzar ha'm jaylawlar: ot-jemlik tami'rli'miywelar (ot-jemlik la'blebi, ot-jemlik shalg'am, sabzi ha'm basqalar). Malg'a azi'q ushi'n qant la'blebisi. Ot-jemlik tami'rmiywelilar tuxi'mlari'. Ot-jemlik pali'z eginleri. Silos ushi'n ma'kke. Silos eginleri (ma'kke-ju'weriden ti'sqari'). Egilgen bir ji'lli'q ot-sho'pler, egilgen ko'p ji'lli'q ot-sho'pler. Ko'k azi'q si'pati'nda gu'zgi ovosh eginleri. Ko'k to'ginlik egislik jerleri (lyupin, seradella ha'm basqalar), Egin ori'p ali'ng'an jerge ot-jemlik egilgen eginler (ot-jemlik kapusta, ot-jemlik shalg'am ha'm basqalar). Ma'deniy

pishenzarlar. Ma'deniy jaylawlar. Ta'biyiy pishenzar ha'm jaylawlar.

Miywe, rezavor miywe ha'm basqa ko'p ji'lli'q daraqlar: tuxi'mli'q eginler: alma, almurt, behi, dwlana, na'matak ha'm basqa tuxi'm, da'neli, eginler. Da'neli eginler: qa'reli, alcha, gilos, erik, shabdal ha'm basqalar. Rezavor miyweli eginler: qulpi'nay, malina, smorodina, maymunjon ha'm basqa. G'oza miyweli eginler. Subtropik na'ller. Citrus eginleri. Ju'zimzarlar. Gulshilik. Miywezar eginler pitomnikleri. Efir-may eginleri pitomnigi. Manzarali eginler pitomnigi.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i' ja'rdemshi xarakterde bolg'an qa'nigelestirilmegen xojali'qlarda shi'g'i'nlar esabi' eginler topari' (pa'lle tuxi'm, da'neli eginler, rezavorlar) boyi'nsha yamasa jalpi' tarmaq - bag'shi'li'q boyi'nsha ju'rgiziledi.

Ekinshi topar. Ori'nlang'an awi'l xojali'q jumi'slari' boyi'nsha shi'g'i'nlar esabi'ni'n' ob'ektlari, joqari'da atap o'tilgenindey, egerde awi'l xojali'q jumi'slari' boyi'nsha shi'g'i'nlar da'rhal eginler (eginler topari') boyi'nsha ag'i'mdag'i' ji'ldag'i' zu'ra'a't esabi' ob'ektlariga o'tkiziw mu'mkin bolmag'an hallarda aji'rati'ladi'. Bul kelashek ji'llar zu'ra'a'tlariga, yag'ni'y awi'l xojali'g'i' o'ndirisitagi' tamamlanbag'an o'ndiriske qi'li'ng'an shi'g'i'nlar boli'p tabi'ladi'. Bul toparg'a shi'g'i'nlar esabi'ni'n' ob'ektlari to'mendegi jumi's tu'rleri: gu'zgi ovosh eginleri ushi'n ha'r bir egin boyi'nsha jerge islew beriw, ko'katlar, azi'qli'q ha'm silos ushi'n gu'zgi ovosh eginleri (egerde olar aji'rati'lsa), ovosh eginlerin gu'zde egiw (eginler boyi'nsha), gu'zgi shu'digar. jumsarti'w (gu'zgi shu'digarsi'z) organikali'q to'ginlerdi shi'g'ari'w, mineral to'ginlerdi shi'g'ari'w. Aldi'ng'i' ji'llar ko'p ji'lli'q ot-sho'pler eginleri (egilgen ji'llar boyi'nsha ayri'qsha) esabat ji'li' ba'ha'rgi ha'm gu'zgi sap ko'p ji'lli'q ot-sho'pler, ko'p ji'lli'q aralas ot-sho'pler, esabat ji'li' gu'zindegi qara shu'digar, keleshektegi ji'l ba'ha'rgi eginler zu'ra'a'tligi ushi'n shu'digar, jan'a jerlerdi o'zlestiriw, jaqsi'lang'an (pu'tkilley jaqsi'law) pishenzarlar ha'm ma'deniy jaylawlardi' (gu'zgi azi'qlandi'ri'w ha'm basqa jumi' tu'rleri), pishenzar ha'm jaylawlardi'

u'stirtin jaqsi'law, topi'raqti' ha'k, gips penen to'ginlew shi'g'i'nlar' (o'z qarji'lari' esabi'nan), melioraciya islenip ati'rg'an jerlerdi da'slepki ma'deniylestiriw shi'g'i'nlar', parnik, i'ssi'xana, shampinon xanalar, bag'lar (zu'ra'a't terip ali'ng'annan son'), pitomniklerdegi jumi'slar, ha'm basqalarg'a aji'rati'ladi'.

Bul topar analitikali'q schyotlari'nda ji'l aqi'ri'na esapqa ali'ng'an shi'g'i'nlar tamamlanbag'an o'ndiriste qaladi' ha'm keyingi ji'lg'a o'tedi. Keyingi ji'lda olar birinshi topar shi'g'i'nlard' esapqa ali'w ob'ektlarine bo'listiriledi. Bunda bo'listirildin' ha'r tu'rli usi'llari'nan paydalani'ladi'. SHi'g'i'nlardin' ayi'ri'm tu'rleri jerdi ha'klew, melioraciyalari'ni'p ati'rg'an jerlerdi da'slepki ma'deniylestiriw ha'm basqa shi'g'i'nlard' esapqa ali'w ob'ektlarine 5-7 ji'l dawami'nda bo'listiriledi; soni'n' ushi'n bunday shi'g'i'nlar tamamlanbag'an o'ndiris qurami'nda bir neshe ji'l dawami'nda turi'wi' mu'mkin.

U'shinshi topar. SHi'g'i'nlardin' ayi'ri'm tu'rlerin shi'g'i'nlar esabi' ob'ektlarinin' qa'lese birinshi, qa'lese ekinshi topari'na darhal o'tkiziw mu'mkin emes, sebebi olar shi'g'i'nlard' esapqa ali'w ob'ektlarinin' bir neshe toparlari'na tiyisli boli'p tabi'ladi'. Olar ji'l dawami'nda ayri'qsha analitikali'q schetlarda esapqa ali'ni'p, ji'l aqi'ri'nda bo'listiriledi. Olardi' ekinshi topar shi'g'i'nlard' esapqa ali'w ob'ektlarinen parqi' sonnan ibarat, olar esabat ji'li'nda toli'q bo'listiriledi. Bul olar tamamlanbag'an o'ndiris si'pati'nda keleshektegi ji'lg'a o'tpeydi, degeni esaplanadi'.

Bul topar shi'g'i'nlard' esapqa ali'w ob'ektlarine to'mendegi bo'listiriletug'i'n shi'g'i'nlar: awi'l xojali'g'i' o'ndirisita isletiletug'i'n tiykarg'i' qurallardi'n' bo'listiriliwi lazi'm bolg'an amortizaciya aji'ratpalari'; awi'l xojali'g'i' o'ndirisita isletiletug'i'n tiykarg'i' qurallardi'n' bo'listiriliwi lazi'm bolg'an ag'i'mdag'i' remonti' shi'g'i'nlar'; bo'listiriliwi lazi'm bolg'an suwg'ari'w shi'g'i'nlar' tiyisli boli'p tabi'ladi'.

Joqari'da keltirilgen shi'g'i'nlard' esapqa ali'wdi'n' ha'r bir ob'ektine ayri'qsha analitikali'q schyot ashi'li'p, onda tiyisli shi'g'i'nlar statyalardi'n'

belgilengen nomenklaturasina baylani'sli' esapqa ali'nadi'. Bul analitikali'q schyotlar ji'l aqi'ri'nda shi'g'i'nlardi' birinshi ha'm ekinshi topar shi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ob'ektlerine bo'listirip jabi'ladi'. Bul halda shi'g'i'nlardi'n' ha'r bir turinin' o'z o'zgesheliklerinen kelip shi'g'i'p, bo'listiriwdin' ha'r tu'rli usi'llari'nan paydalani'ladi'.

To'rtinshi topar. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'ndag'i' shi'g'i'nlardi'n' ayi'ri'm tu'rleri azi'q jetistiriw, o'nimge ji'yi'n-terimnen keyin qayta islew beriw, paqaldi' ji'ynasti'ri'w ha'm gu'dilewge usi'g'i'nlar menen baylani'sli' esaplanadi'. Bul shi'g'i'nlar ayri'qsha analitikali'q schyotlarda: silos tayarlaw, senaj tayarlaw, sho'p uni', granula ha'm briketler o'ndirisi, o'nimge ji'yi'n-terimnen son' qayta islew beriw ha'm usi'g'an usag'anlarda esapqa ali'nadi'. Bul shi'g'i'nlardi' esapti'n' ayri'qsha ob'ektleri si'pati'nda aji'rati'w yamasa ayi'ri'm qosi'lg'an ha'm ja'rdemshi o'nim tu'rlerinin' o'zine tu'ser bahasi'n ani'g'i'raq esaplanadi' yamasa azi'qli'q zatlar o'ndirisi shi'g'i'nlarin' ayri'qsha toparg'a aji'rati'w za'ru'riyati'nan kelip shi'g'adi'. SHi'g'i'nlar ha'r bir analitikali'q schyotta statyalardi'n' belgilengen nomenklaturasi'na muwapi'q esapqa ali'nadi'. Ji'l aqi'ri'nda tiyisli o'nim tu'rlerinin' o'zine tu'ser bahasi' esaplanadi' yamasa shi'g'i'nlar birinshi topar ob'ektleri schyotlari'na bo'listiriledi.

Izertlew ob'ekti bolg'an «AkmalKAR» fermer xojali'g'i'nda awi'l xojali'g'i' o'ndirisi salasi'nda shi'g'i'nlar esabi' statyalardi'n' to'mendegi nomenklaturasi'na baylani'sli' ju'rgiziledi:

1. O'ndirislik materialli'q shi'g'i'nlar;
2. O'ndirislik o'zgeshelikke iye bolg'an miynetke haqi' to'lew shi'g'i'nlarin';
3. O'ndiriske tiyisli bolg'an socialli'q qamsi'zlandi'ri'wg'a aji'ratpalar;
4. Tiykarg'i' qurallar amortizaciyasi';
5. O'ndirislik a'hmiyetke iye bolg'an basqa shi'g'i'nlar.

Birinshi statyag'a tiyisli egiske isletilgen tuqi'm materiali' kirgiziledi. Tuqi'mlar sari'plani'wi' eki ko'rsetkishte: natural (mug'dari' centnerlerde) ha'mde pul ko'rinishinde (mi'n' swm) sa'wlelenedi. Sari'plag'an tuqi'mni'n'

quni' usi' statyada balans ba'ha'rde: sati'p ali'w bahalari'na ali'p keliw shi'g'i'nlari' qosi'p, o'zi islep shi'g'arg'an, aldi'ng'i' ji'llardan o'tken-haqi'yqi'y o'zine tu'ser baha boyi'nsha, ag'i'mdag'i' ji'lda o'ndirilgen-rejeli o'zine tu'ser bahada, ji'l aqi'ri'nda haqi'yqi'y o'zine tu'ser baha boyi'nsha du'zetilip sa'wlelenedi.

Ja'ne usi' statyag'a o'simliklerdi ha'r qi'yli' zi'yanli' ja'nliklerden, keselliklerden saqlaw ushi'n isletiletug'i'n zaha'rli statyalar shi'g'i'ni' esapqa ali'nadi'. Ma'selen, pesticidler, gerbicidler, defoliantlar ha'm basqa (biologiyali'q) usi'llar menen gu'resiw shi'g'i'nlari', ha'r qi'yli' kesellikler, jabayi' ot-sho'pler menen gu'resiw ushi'n jumsalg'an shi'g'i'nlar.

Bul statyada miyneti tikkeley usi' egindi yamasa eginler topari'n o'ndiriwde, sonday-aq tamamlanbag'an o'ndiris jumi'slari'nda sari'plag'an ha'r tu'rli kategoriyadag'i' xi'zmetkerlerge miynetke haqi' to'lewge iye bolg'an barli'q tu'rdegi pul ha'm natural to'lewlere esapqa ali'nadi'. Bug'an traktorshi'lardi'n' jerdi egiske tayarlaw, eginlerge islew beriw, zu'ra'a'tti ji'ynasti'ri'w, usi' eginlerge tiyisli transportli'q jumi'slar boyi'nsha miynet haqi'lari' miynetke haqi' to'lew, usi' egin (eginler topari'n) jetistiriwde egisten aldi'ng'i' jumi'slardan tarti'p, tuqi'mdi' egiske tayarlaw kibi tayar o'nimge ta'kirar islew beriwge shekemgi bolg'an jumi'slarg'a ba'nt bolg'an jumi'sshi'-ati'zshi'lar (miynetine haqi' to'lew) tiyisli boli'p tabi'ladi'.

Bul statyada jumi'sshi'larg'a miynetine haqi' to'lewdin' esabi'nan belgilengen bahada berilgen o'nim ha'm esapqa ali'nadi'.

Sari'plag'an miynet bul statyada eki «ko'rsetkish pul (esaplang'an xi'zmet haqi'si') swm ha'm tiyinlarda ha'mde miynet (sari'plag'an saatlar mug'dari'nda) sa'wlelenedi.

U'shinshi statyada socialli'q qamsi'zlandi'ri'w organlari'na miynet haqi'g'a jumsalg'an aji'ratpalar esapqa ali'nadi'. Bularg'a muwapi'q 6520-“Ma'mleketliktin' maqsetli jamg'armalari'na to'lemler” boli'p, birden-bir socialli'q to'lem, pensiya jamg'armasi'na to'lew, ka'siplik awqami'na vzos, mektep jamg'armasi'n rawajlandi'ri'wg'a aji'ratpa ha'm basqalar boli'p

tabi'ladi'. Sonday-aq, bul statyada eginler, tiykarg'i' qurallar ha'm awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'nda isletiletug'i'n basqa mal-mu'lik boyi'nsha qamsi'zlandi'ri'w to'lewleri de esapqa ali'nadi'. Qamsi'zlandi'ri'w to'lewleri summasi' bul statyag'a 6510-«Qamsi'zlandi'ri'w boyi'nsha esap-kitaplar» schyoti' menen korrespondenciyasi'nda o'tkiziledi.

To'rtinshi tiykarg'i' qurallar amortizaciyasi' statyasi'nda awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'ndirisinda isletilip ati'rg'an tiykarg'i' qurallar za'ru'rliqi ushi'n sari'plani'p ati'rg'an shi'g'i'nlar, sonday-aq nomaterialli'q aktivler amortizaciyasi' da esapqa ali'nadi'.

Beshinshi o'ndirislik a'hmiyetke iye bolg'an basqa shi'g'i'nlar. statyasi'na xojali'qti'n' suw, i'ssi'li'q penen ta'miyinlew jumi'slari', elektr, gaz ta'miynati' ha'm basqa jumi'slar, sonday-aq basqa si'rt el sho'lkemlerdi awi'l xojali'g'i' o'ndirisi salasi' ushi'n ori'nlap bergen jumi'slari', ko'rsetken xi'zmetleri shi'g'i'nlarini' kiredi.

Bul statyada uli'wma o'ndirislik shi'g'i'nlar awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'ni'n' tarmaq shi'g'i'nlarini' da esapqa ali'nadi', olar 2510-«Uli'wma o'ndirislik shi'g'i'nlar» schyoti'nan belgilengen bazag'a ten' salmaqli' bo'listiriw arqali' o'tkiziledi. Sonday-aq, awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'ndirislik a'hmiyetine iye bolg'an liykin joqari'da ko'rsetilgen qarejet statyalari'na kirmeytug'i'n shi'g'i'nlar da esapqa ali'nadi'.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisita shi'g'i'nlardin' ag'i'mdag'i' esabi' ji'l aqi'ri'nda o'nimnin' haqi'yqi'y o'zine tu'ser bahasi'n ani'qlaw menen juwmaqlanadi'. Haqi'yqi'y o'zine tu'ser baha ag'i'mdag'i' buxgalteriya esabi'ni'n' tek tekserilgen mag'li'wmatlari' tiykari'nda (ji'l basi'nda rejeli mag'li'wmatlar tiykari'nda rejeli o'zine tu'ser baha esaplanadi'); 1-oktyabr esapti'n' da'slepki mag'li'wmatlari' tiykari'nda provizor shama menen, yag'ni'y ku'tilip ati'rg'an o'zine tu'ser baha ani'qlanadi'.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'nimi tiykarg'i', baylani'sqan ha'm ja'rdemshi o'nimlerge aji'rati'ladi'.

Tiykarg'i' o'nim – bul da'n, kartoshka, ovosh ha'm sog'an usag'anlardi'

o'ndirisi ushi'n sho'lkemlestirgen o'nim boli'p tabi'ladi'.

Ja'rdemshi o'nimge biologiyali'q o'zgeshelikler ha'm o'ndirislik sharayatlari'na baylani'sli' tiykarg'i' o'nim menen bir waqi'tda ali'natug'i'n, biraq ekinshi da'rejeli a'hmiyetke iye bolg'an (ma'selen da'n eginlerinin' sabani', qog'i', ko'p ji'lli'q ha'm bir ji'lli'q ot-sho'plerdi tuqi'mi ushi'n jenshiwde ali'ng'an paqal ha'm sog'an usag'anlar) o'nimler kiredi.

A'yne bir o'ndiris processinin' na'tiyjesinde ali'natug'i'n eki ha'm onnan arti'q tiykarg'i' o'nimler baylani'sqan o'nimler delinedi.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisita o'zine tu'ser bahani' esaplawdi'n' ob'ektlari tiykarg'i' (baylani'sqan) o'nim, sonday-aq xojali'qta paydalanatug'i'n ja'rdemshi o'nim esaplanadi'. SHi'g'i'nlar tiykarg'i', baylani'sqan ha'm ja'rdemshi o'nimler ortasi'nda ha'r tu'rli halda bo'listiriliwii mu'mkin. A'melde shi'g'i'nlardi' bo'listiriwdin' bir neshe tu'rlerinen paydalani'ladi':

a) uli'wmali'q shi'g'i'nlar summasi'nan ja'rdemshi o'nim quni' (belgilengen quni' qatan' bahalar)di' shegirip taslaw;

b) ha'zir koefficientlerdi qollaw usi'li'ni'n' orni'na ko'binese realizaciya bahalari'nan paydalani'ladi'. Solay etip, o'nimnin' barli'q tu'rleri realizaciya bahasi'nda esaplani'p, o'nimdi ha'r bir tu'rinin' salmag'i' ani'qlanadi', son'i'nan usi' tiykarda shi'g'i'nlardi'n' uli'wmali'q summasi' o'nimlerdin' ha'r bir tu'rine bo'listiriledi.

v) qarejettin' uli'wmali'q summasi'n baylani'sqan o'nim tu'rleri quni'na realizaciya narxlari' bahasi'nda proporcional bo'listiriw;

g) tikkeley shi'g'i'nlardi' o'nimnin' ani'q tu'rlerine tuwri'dan – tuwri' o'tkiziw mu'mkin bolmag'an uli'wmali'q shi'g'i'nlardi' belgilengen baza (zu'ra'a't maydani', realizaciya summasi' ha'm sog'an usag'anlar) boyi'nsha bo'listiriw menen;

awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'nimlerinin' ha'r bir tu'ri boyi'nsha shi'g'i'nlar shegarasi' belgilengen boli'p, olar o'ndiris o'zine tu'ser bahasi'na kirgiziledi.

O'zine tu'ser baha esaplaw esap jumi'slari'ni'n' a'hmiyetli ha'm juwapkerli basqi'sh boli'p tabi'ladi'. Soni'n' ushi'n da o'zine tu'ser bahani' esaplawdan aldi'n

shi'g'i'nlar schyotlari'nda sa'wlelenetug'i'n mag'li'wmatlardi' ani'qlaw jumi'lari' ali'p bari'ladi'. Bul jumi's to'mendegilerden quraladi': shi'g'i'nlardi' ji'llar boyi'nsha shekleniwin ha'm o'tken ji'llar shi'g'i'nlarin' analitikali'q schyotlarg'a o'tkiziliwin tuwri'li'g'i'n puxta tekseriw; nabi't bolg'an eginler boyi'nsha shi'g'i'nlardi' esaptan shi'g'ari'wdi'n' tuwri'li'g'i'n tekseriw;

O'nimnin' bir tu'ri (ja'rdemshi o'nimlersiz) ali'natug'i'n eginler boyi'nsha o'nim birliginin' o'zine tu'ser bahasi' usi' eginge qi'li'ng'an tiyisli analitikali'q schyot depetinde esapqa ali'ng'an uli'wmali'q shi'g'i'nlar summasi'n schyot kreditinde sa'wlelendirilgen jalpi' o'nim shi'g'i'si'na bo'liw arqali' ani'qlanadi'. Usi' jag'dayda shi'g'i'nlar esabi'ni'n' ob'ektiv o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw ob'ektine sa'ykes keledi.

Ko'p hallarda shi'g'i'nlardi' esapqa ali'wdi'n' ha'r bir ob'ekti boyi'nsha islengen shi'g'i'nlardi' tiykarg'i' ha'm ja'rdemshi o'nimler, bir qatar hallarda bolsa – baylani'sqan o'nimlardin' bir neshe turi o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw sebepli o'zine tu'ser bahasi'ni'n' bir neshe ob'ektlari ortasi'nda bo'listiriwge tuwri' keledi.

Da'n eginleri o'nimlerinin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw ob'ektlari – da'n ha'mde ja'rdemshi o'nim – oni'n' sabani' esaplanadi'. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisitan ali'ng'an saban, ma'kke paqali'n ji'ynasti'ri'p, presslew, skladqa tasi'w ha'm skladqa basi'w reje shi'g'i'nlarin' boyi'nsha summasi' ani'qlani'p, uli'wmali'q awi'l xojali'g'i' o'ndirisi qarejetinen shegirip taslanadi', qalg'an qarejet ali'ng'an tiykarg'i' o'nimge bo'listiriw joli' menen haqi'yqi'y o'zine tu'ser baha ani'qlanadi'.

Tuqi'm ali'natug'i'n eginlerde tuqi'm da'ninin' o'zine tu'ser bahasi' tuqi'm reprodukciyalari': super-elita, elite, 1 reprodukciya qalg'an reprodukciyalar boyi'nsha esaplanadi'. Da'nnin' ha'r bir kondiciyasi' boyi'nsha usi' usi'lda ali'ng'an shi'g'i'nlardi'n' uli'wmali'q summasi' usi' reprodukciyadan ali'ng'an da'n mug'dari'na o'tkiziledi. SHi'g'i'nlar reprodukciyalar boyi'nsha ayri'qsha esapqa ali'nbaytug'i'n bolsa, tuqi'mshi'li'qta barli'q shi'g'i'nlar tiyisli reprodukciyadag'i' da'n quni'na bular ushi'n a'meldegi bahalarda bo'listiriledi. Egerde ji'l aqi'ri'nda da'nli eginlardin' bir bo'legi jenshilmey qalg'an bolsa,

shi'g'i'nlar jenshilgen da'nge to'mendegi ta'rtipte bo'listiriledi. Da'slep shi'g'i'nlardi'n' uli'wmali'q summasi'nan da'ndi jenshiw ha'm daladan ali'p shi'g'i'w shi'g'i'nlari' shi'g'ari'p taslanadi'. Qalg'an shi'g'i'nlar jenshilgen ha'm jenshilmegen maydanlar ortasi'nda gektarlar mug'dari'na proporcional halda bo'listiriledi. Ag'i'mdag'i' ji'l o'niminin' o'zine tu'ser bahasi'n ani'qlawda usi' eginge sari'plang'an uli'wmali'q shi'g'i'nlarg'a da'ndi jenshiw ha'm oni' daladan ali'p shi'g'i'w shi'g'i'nlari' qosi'ladi'. Sog'an baylani'sli', keyingi ji'lda haqi'yqi'y o'zine tu'ser bahasi'n ali'w ushi'n aldi'ng'i' ji'llardan o'tken, jenshilmegen eginler quni'na o'nimdi jenshiw, tazalaw ha'm transportirovka qi'li'w shi'g'i'nlari' qosi'ladi'. Ma'kkenin' o'zine tu'ser bahasi'n esaplaw obektlari da'n (quri'ti'lg'ani') ha'm paqali' (quri'ti'lgani'). Toli'q pisken masaqlardi' qurg'aq da'nge aylandi'ri'w da'n qabi'l etiw punkti ta'repinen u'lgilerdi sutkali' jenshiw joli' menen masaqlardag'i' bazis i'g'alli'q 22% boli'wi' ani'qlang'anli'g'i'n na'zerde tuti'p belgilengen. Da'nnin' masaqlardan haqi'yqi'y shi'g'i'wi'na muwapi'q a'melge asi'ri'ladi'. Xojali'qta ot-jem maqsetlerinde qalg'an ma'kkeden qurg'aq da'nnin' shi'g'i'wi' rayon tuqi'mshi'li'q laboratoriya analizleri mag'li'wmatlari'na baylani'sli' ani'qlanadi'.

II-BAP. AWI'L XOJALI'G'I' O'NIMLERININ' O'ZINE TU'SER BAHASI'N ANALIZLEW HA'M ONI' JAQSI'LAW JOLLARI'

2.1. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi ha'rajlari' analizini sho'lkemlestiriw, o'nim o'zine tu'ser bahasi' tu'rleri ha'm ani'qlani'w ta'rtibi

Bazar ekonomikasi' sharayati'nda ka'rxana o'ndirislik ko'zda tutgan o'nimler ko'lemi tuti'ni'wshi'lardi'n' kwlamini ha'mde ka'rxana ishki imkoniyatlari' menen uzviy baylani'sli'dir. Ayniqsa, o'nimler o'ndirislik ushi'n za'ru'r bolg'an boyliklardi'n' shegaralang'anligi mwl-kwl tovarlar yaratishni ham shegaralaydi. Bunday sharayatda ka'rxana o'z ishki imkoniyatlari'nan kelip chiqqan halda o'nimler o'ndirislik ko'lemini tuwri' belgilay ali'wi muhim a'hmiyetke iyedir. Ka'rxana yaratayotgan o'nimlardin' bazarda mwl kwlligi, raqobatshi'lardi'n' imkoniyatlari' ha'm tuti'ni'wshi'lardi'n' ixtisoslik tovarlarga bolg'an talaplardi'n' o'zgarib turi'wi' o'ndirislik ko'lemini tuwri' ha'm aqi'lg'a muwapi'q rejelestiriwni talap etadi. Ha'r bir ka'rxana ishlab chiqaratug'i'n o'nimlardin' qari'yardarlari' menen ag'i'mdag'i' ji'l ushi'n sha'rtnomaviy minnetlemeler tuzadilar. Bunday jetkizip berilishi lazi'm bolg'an tovarlar turi, mug'dari', sapai, narxi ha'm mu'ddetlari' ta'repler ortasi'nda kelisiladi. Demek o'nimlardin' o'ndirislik ko'lemi tuti'ni'wshi'lardi'n' talap ha'm istaklari'na baylani'sli' boladi'.

Ishki imkoniyatlardi' itibarga alg'an halda ka'rxanadagi barli'q mavjud boyliklerden toli'q paydalani'p, o'nimler o'ndirislik ko'lemini kerakli me'yorda, yag'ni'y payda ali'wni toli'q kafolatlang'an sharayatni ta'miyinlewni ko'zda tutib o'ndirislik sho'lkemlestiriledi. O'nimler o'ndirislik boyi'nsha biznes rejeda mo'lsheirlengen hajmni ori'nlani'wi'ni ta'miyinlew ha'mde joqari' sapali, qari'ydargir o'nimlarni yaratilishi ka'rxananin' tikkeley muhim ko'rsetkishleri' bwl'mish o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi', shi'g'i'nlari' ko'lemi, payda ha'm rentabellik, finansli'q turaqli'li'q, to'lew uqi'pli'li'g'i' sap pul qarji'lari'ni'n' esabat da'wir aqi'ri'na ko'beyiwin ta'minlovchi omildir.

Basqari'w esabatida o'ndirislik ko'rsetkishi natura ha'm qun formalari'nda

sa'wlelenedi. Ja'mi ka'rxana boyi'nsha o'ndirilgen o'nim, ko'rsetilgen xi'zmet qun shaklida sa'wlelenedi. Ha'r bir ka'rxana o'nim o'ndirislik ko'lemini belgilengen nomenklatura, assortimentda sapali ori'nlawi lazi'm. Ha'zirgi sharayatda o'nimni o'ndirislik ko'lemi ka'rxana ta'repinen biyg'a'rez belgilanadi' ha'm rejelashtiriladi.

O'zbekistan Respublikasi'ni'n' "Ka'rxanalar tuwri'sida"gi Ni'zaminin' 20-statyasi'nda to'mendegilar qayd etilgen: "Ka'rxana o'z jumi'si'n biyg'a'rez rejelashtiradi ha'm shiyki zat resurslari'na, materiallardi'n' mavjudligini ha'mde o'ndirilip ati'rg'an o'nimga, bajarilayotgan ishga ko'rsetilayotgan xi'zmetga bolg'an talaplardi' esapqa ali'p taraqqiyot istiqbollari'n belgilaydi. Ka'rxana ma'mleketlik ehtiyojlari' ushi'n sha'rtнома tiykari'nda ishlar bajaradi, o'nim sotadi ha'm xi'zmet ko'rsetedi".

Prezidentimiz Islom Karimov Oliy Majlisnin' 1-chaqiriq XIV sessiyasidagi ma'ruzasida XXI asr arafasi ha'm oni'n' da'slepki ji'llari'nda mamlakatimiznin' rawajlani'w strategiyasi islohotlari'n chuqurlasti'ri'w ha'm ja'miyatni jan'alash barasi'ndagi tiykarg'i' ustuvor bag'darlar haqqi'nda twxtalib, jumladan shunday degan edi: "Beshinshi ustuvor bag'dar bu- iqtisodiyotda qurami'y o'zgarishlardi' ta'miyinlew boli'p tabi'ladi'. Usi' o'zgarishlar ka'rxanalardi' jan'alash ha'm texnik qayta jihozlashga, mamlakattin' boy ta'biyy ha'm mineral xom shyo salohiyatidan toli'q ha'm na'tiyjeli paydalani'wga, eksportga sa'ykeslashga ha'm import orni'ni bosuvchi o'nimlar ishlab chiqaratug'i'n quvha'mtlardi' barpo etishga qaratilmog'i lazi'm".

Ka'rxananin' barli'q erishgan na'tiyjeviy ko'rsetkishleri' tuwri'dan-tuwri' o'nimlar o'ndirislik ha'm ulardi' sati'w menen tikkeley baylani'sli'ligini itibarga olsak, bu boradagi o'ndirislik shi'g'i'nlar analizinin' muhim wazi'ypalari' boli'p to'mendegilar esaplanadi':

—o'nimlar o'ndirisliknin' biznes rejeda mo'lsherlengen hajmda ori'nlang'anligiga baha beriw:

—o'ndirisliknin' qurami', dinamikasi ha'm o'zgarish sabablari'n omilli analiz etish:

–o’nimlerdin’ sapai ha’m standart talaplari’na javob beriw da’rejesini u’yreniw:

–o’nimlerdin’ o’ndirislik ko’lemini ko’beyttiriw imkoniyatlari’n ani’qlaw:

–o’nim nomenklaturasi ha’m assortimentiga baha beriw ha’mde ortasha assortiment rejesi’ni’n’ ori’nlani’wi’ni analiz etish:

–o’nim o’ndirislik maromiyligi ha’m unga ta’sir etiwshi omillarg’a baha beriw:

–o’nim o’ndirislik ko’lemini ko’beyttiriw boyi’nsha mavjud imkoniyatlardi’ ko’rsetib beriw:

–ani’qlang’an imkoniyatlardi’ hayotga tadbiq etish barasi’nda usi’ni’slar ko’rsetiw ha’m h.k.

O’nimler o’ndirislik analizinin’ obektlari’ boli’p bolsa to’mendegilar esaplanadi’:

–o’nimler tu’rleri ha’m assortimenti boyi’nsha o’ndirislik ko’lemi:

–o’nimlerdin’ sapai ha’m raqobatdoshligi:

–o’ndirilgen o’nimlerdin’ qurami’:

–o’ndirisliknin’ maromiyligi ha’m uzluksizligi.

Bu’gingi bazar ekonomikasi’ sharayati’nda ka’rxanalardi’n’ o’ndirislik shi’g’i’nlardi’ analiz etishda tiykarg’i’ mag’li’wmat da’reklerii boli’p to’mendegilar esaplanadi’:

–ka’rxananin’ biznes reje mag’li’wmatlari’;

– “Tayar o’nimler ha’reketi” haqqi’ndag’i’ 16 sanli’ vedomost;

–“Bugxalteriya balansi” (1-shakl) mag’li’wmatlari’;

–“Finansli’q na’tiyjeler haqqi’ndag’i’ esabat” (2-shakl) mag’li’wmatlari’ ha’m basqa mag’li’wmat da’reklerii.

Bazar iktisodiyoti sharayati’nda tarmaqlar, ka’rxanalar miqyosida uli’wmali’q qun ko’rsetkishleri’ menen birgelikda ortasha shi’g’i’nlar, yag’ni’y o’zine tu’ser baha ko’rsetkishi ham jumi’slar ko’rsetiwi taqozo etiladi. O’zine tu’ser baha bazar iqtisodi sharayati’nda ekonomikali’q kategoriya esaplanadi’. Oni’n’ ja’rdeminde

awi'l xojali'g'i'nda etishtirilayotgan o'nimlar, bajarilayotgan ishlar ha'm ko'rsetilayotgan xi'zmetlardi'n' bir birligi xojali'qlar ushi'n kancha swmg'a tushganligi ani'qlanadi'. Olardi'n' da'rejesi qunni ifodalovchi bahalar da'rejesi menen taqqoslani'wi na'tiyjesinde ali'natug'i'n payda yamasa ko'rilatug'i'n zi'yanlar da'rejesi ani'qlanadi'. Bu ko'rsetkish xojali'qlardi'n' ishki basqari'wshi'lari' ushi'n juda muhimdir.

Xozirgi da'wirde o'nim (ish, xi'zmet)nin' o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi' ani'qlanadi'. O'zine tu'ser baha deganda bir birlikdagi o'nim o'ndirislik, jumi's ha'm xi'zmetlardi' ori'nlaw ushi'n sari'plag'an materialli'q, miynet, pul shi'g'i'nlari' nazarda tutiladi. Oni'n' mutlaq (absolyut) da'rejesini ani'qlaw ushi'n barli'q tikkeley ha'm janapay o'ndirislik shi'g'i'nlardi'n' uli'wmali'q summasi' shu shi'g'i'nlar ja'rdeminde o'ndirilgen jalpi' o'nim mug'dari'na taksimlanadi'. Awi'l xojali'g'i'nda 1 c. o'nimnin' narxi; 1 etalon gektardi'n'; 1 tonna-km/nin'; 1 kvk/soat elektroenergiyanin' o'zine tu'ser bahasi' ani'qlanadi'. Uni to'mendegi formula ja'rdeminde ani'qlaw mu'mkin:

$$T_H = \frac{\sum Ix}{\sum M_M (I_M, X_M)};$$

Bunda: T_n – o'nim, ish, xi'zmet o'zine tu'ser bahasi', swmda;

$\sum Ix$ – o'ndirislik shi'g'i'nlardi'n' uli'wmali'q summasi', swmda;

$\sum M_m (I_m, X_m)$ – jalpi' etishtirilgen o'nim, ja'mi ori'nlang'an ish, xi'zmetlar mug'dari' cen., tonnada, etalon gektarda...

Etishtirilayotgan o'nimlardin':

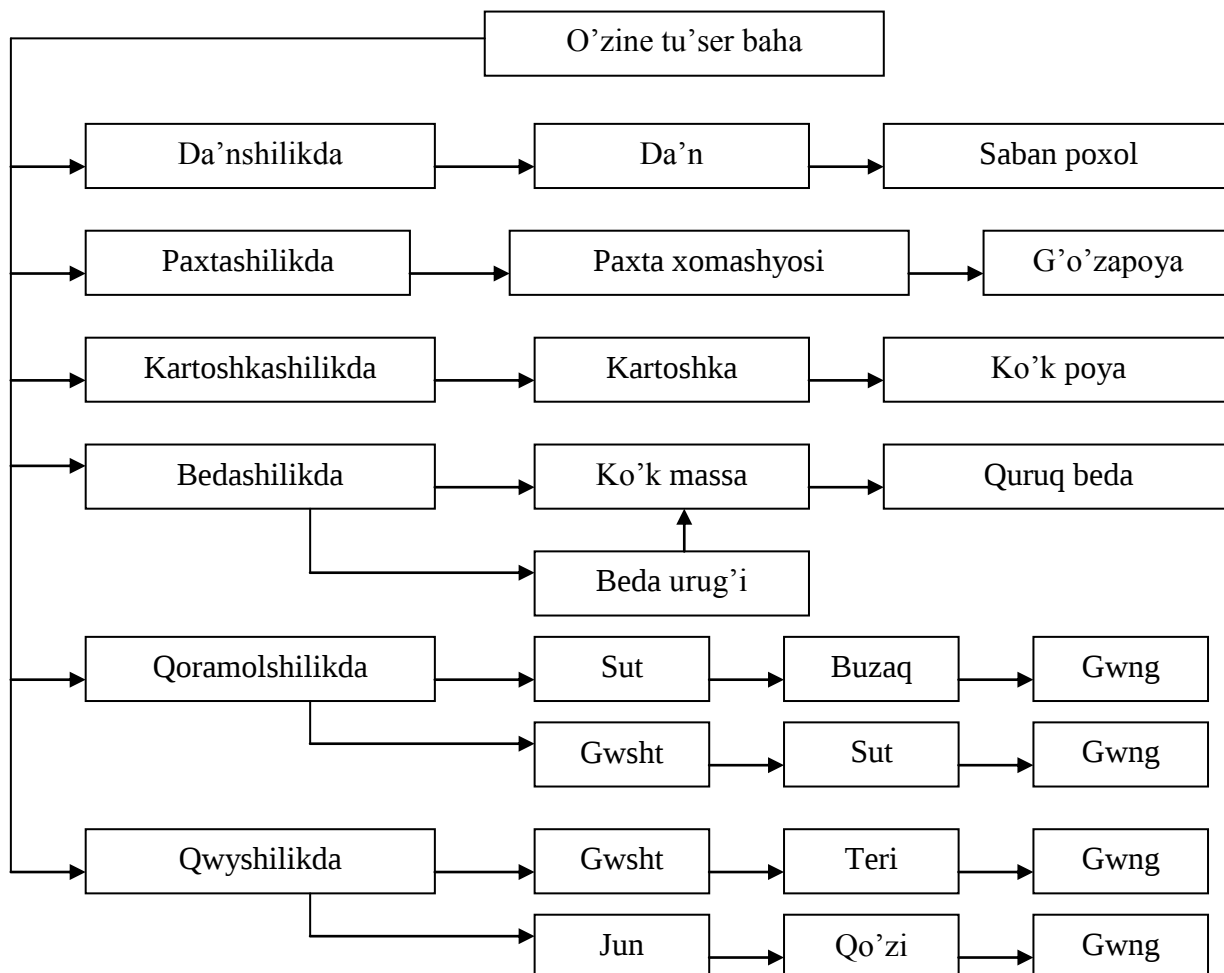
- o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi';

- toli'q o'zine tu'ser bahasi', tijoriat o'zine tu'ser bahasi' ani'qlanadi'.

O'nimnin' o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi'n ani'qlaw usi'li' joqari'da keltirilgen. Oni'n' toli'q yamasa kommerciyali'q o'zine tu'ser bahasi' ja'mi shi'g'i'nlardi' (jumladan, sati'w shi'g'i'nlari' menen) etishtirilgen jalpi' o'nim mug'dari'na yamasa sotilatug'i'n o'nim mug'dari'na nisbati menen ani'qlanadi'.

Awi'l xojali'q o'nimlari (jumi'slar ha'm xi'zmetlar)nin' haqi'yqi'y ha'mde reje o'zine tu'ser bahalari' ani'qlanadi'. Haqi'yqi'y o'zine tu'ser baha da'rejesi ji'l

juwmaqidagi mag'li'wmatlar ja'rdeminde esaplanadi'. Reje o'zine tu'ser bahasi' bolsa normativlar, erishilgen mag'li'wmatlar tiykari'nda ani'qlani'p, «Biznes reje»da sa'wlelenedi.



2-si'zi'lma. Awi'l xojali'g'i'nda o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' ob'ektlari

Awi'l xojali'g'i'nda barli'q shi'g'i'nlar di' a'melge asi'ri'w na'tijesinde ha'r tu'rli xildagi tiykarg'i', qosi'msha ha'mde ja'rdemshi o'nimler ali'nadi'. Jumladan, paxtashilikda paxta xomashyosi tiykarg'i' o'nim esaplansa, go'zapoyasi qosi'msha o'nim sanaladi. Da'nshilikda da'n tiykarg'i', sabani (poyasi) qosi'msha o'nimdir. Qoratovarshilikda gwsht, sut tiykarg'i', buzaq qosi'msha, gwng bolsa ja'rdemshi o'nim esaplanadi'. Liykin tarmaqtag'i' barli'q shi'g'i'nlar tiykarg'i' o'nimni jetistiriwga qaratilgen boladi'. SHundan kelip chiqqan halda 1-si'zi'lmada sa'wlelendirilgen ob'ektlar o'zine tu'ser baha ob'ektlari esaplanadi'.

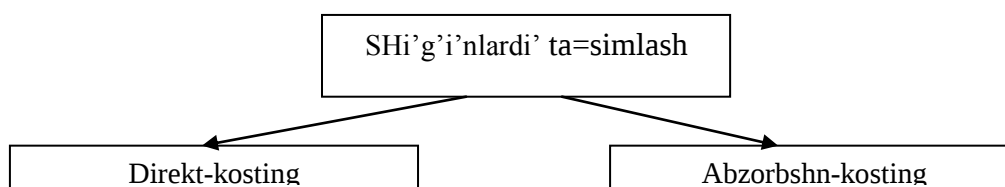
Awi'l xojali'g'i'nda etishtirilug'i'n tiykarg'i', qosi'msha ha'mde ja'rdemshi o'nimlardin' o'ndirislik o'zine tu'ser bahalari' to'mendegi usi'llarda esaplanadi':

1. Ma'selen, da'nshilikda qosi'msha o'nimlar belgilengen koefficientlar ja'rdeminde tiykarg'i' o'nimlarga aylantiriladi. Ulardi' tiykarg'i' o'nimlardin' mug'dari'na qosi'p, ja'mi jalpi' da'n o'niminin' sha'rtli mug'dari' ani'qlanadi'. SHa'rtli o'nim qurami'ndag'i' tiykarg'i' ha'mde ja'rdemshi o'nimlardin' sha'rtli mug'dari' salmag'i' ani'qlanadi'. SHundan swng ja'mi o'ndirislik shi'g'i'nlardan sha'rtli o'nim salmag'i'ga ten' salmaqli' ra'wishtegi salmag'i' esaplani'p, olardi'n' uli'wmali'q summasi' ani'qlanadi'. SHu ani'qlang'an summa tiykarg'i' o'nim mug'dari'na taqsimlani'p, tiykarg'i' o'nimnin' o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi' ani'qlanadi'. SHa'rtli ja'rdemshi o'nim hissasiga tuwri' keletug'i'n o'ndirislik shi'g'i'nlardi' ja'rdemshi o'nimnin' hakikiy mug'dari'na taqsimlab, ja'rdemshi o'nimnin' o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi' ani'qlanadi'.

O'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' esaplawdi'n' jahondagi rawajlang'an mamlakatlar ekonomikasi'nda o'zini oqlagan «Direkt-kosting» sistemasi'ni Respublikamiz awi'l xojali'g'i'nda ham ag'i'mdag'i' etish joli' tanlang'an.

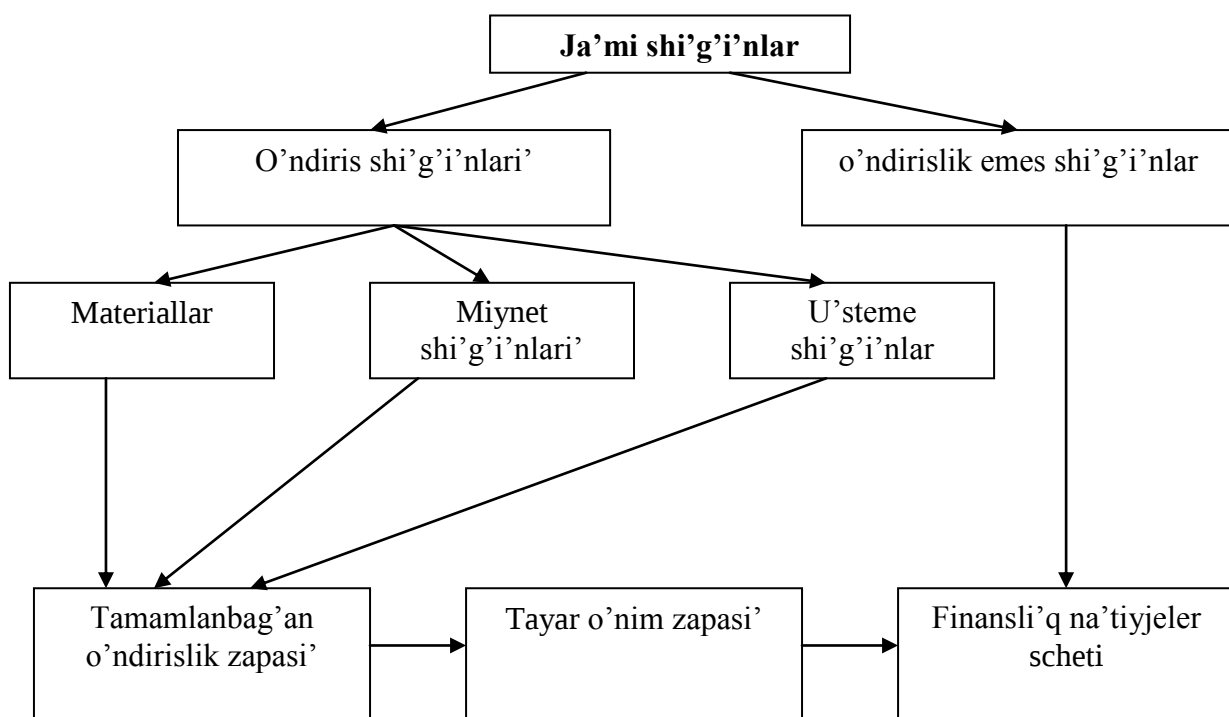
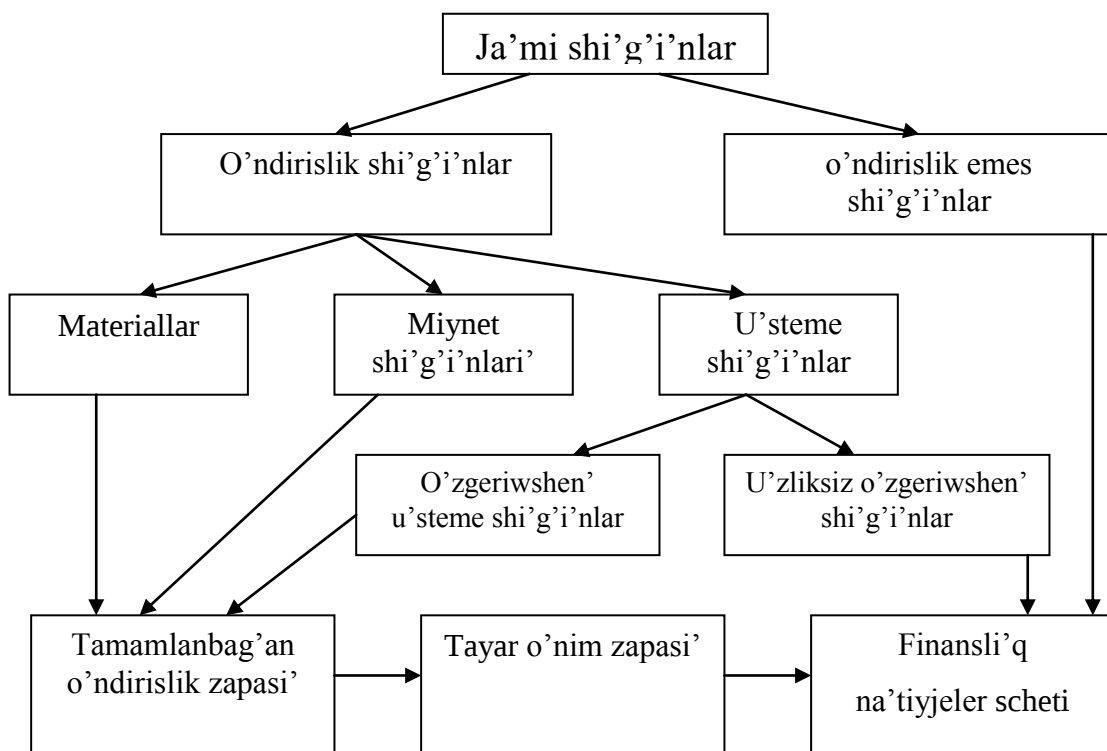
3-si'zi'lma

SHi'g'i'nlardi' bo'listiriw uslublari'



«Direkt-kosting» sistemasi'ni'n' mohiyati shundan ibaratki, bunda ja'mi shi'g'i'nlar u'zliksiz ha'm o'zgeriwshen' qismlarg'a aji'rati'ladi' ha'm marjinal da'ramat mug'dari' ani'qlanadi'. Usi' tizimda o'nimlar o'zine tu'ser bahasi' tekgina tuwri' (o'zgeriwshen') shi'g'i'nlar shegarasi'da ani'qlanadi'. O'nimlarni sati'wdan kelgan pul tu'simi menen olardi'n' shi'g'i'nlar boyi'nsha o'zine tu'ser bahasi'n taqqoslash na'tiyjesinde xojali'qti'n' marjinal da'ramati'n ani'qlaw mu'mkin. Marjinal da'ramatdan u'zliksiz shi'g'i'nlardi' ayirish arqali' xojali'q o'nim sati'w na'tiyjesinde alg'an sap payda ani'qlanadi'. Usi' usi'ldi'n' ma'nisi 3-4-si'zi'lmalarda sa'wlelengen.

4-si'zi'lma.SHi'g'i'nardi' bo'listiriwdin' marjinal-kosting usi'li'



5-si'zi'lma. Abzorbshn-kosting usi'li'

Marjinal-kosting usi'li'ni respublikamiz awi'l xojali'g'i'na ag'i'mdag'i' etish na'tiyjesinde etishtirilayotgan o'nimlardin' real, ani'q o'ndirislik o'zine tu'ser

bahasi'n esaplaw imkoni paydo bwldi. Bu finansli'q esap ushi'n juda za'ru'r boli'p tabi'ladi'. Liykin basqari'w esabi' ushi'n bu uslubnin' mag'li'wmatlari' jeterli emes. Sebebi basqari'w esabi' ushi'n tekgina o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi' emes, balki toli'q tanarx ko'rsetkishi ham za'ru'r. Usi' qatnasi'q penen awi'l xojali'g'i'nda shi'g'i'nlaridi' yanada chuqurroq tadqiq etish ushi'n olardi'n' basqari'w samaradorligini oshirishda abzorbshtn-kosting usi'li'ni qollaw maqsetga muwapi'qdir. Usi' usi'lnin' mohiyati shundan ibaratki, unda barli'q shi'g'i'nlar o'nimnin' toli'q o'zine tu'ser bahasi'n shakllantiradi. Oni'n' mazmuni' 4-si'zi'lmada sa'wlelengen.

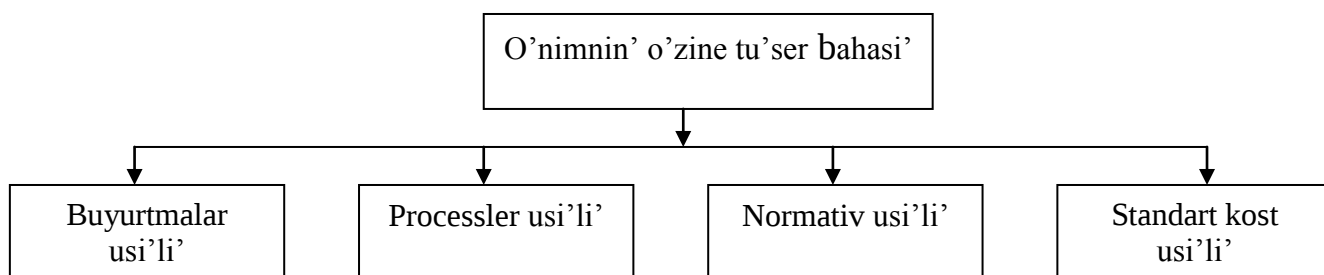
O'nim shi'g'i'nlari' ha'm o'zine tu'ser bahasi'n u'yreniw basqari'w esabi'ni'n' muhim bo'limleridan biridir.

Miynet ha'm materialli'q ko'rinishidegi tuwri' shi'g'i'nlar tikkeley ani'q bir o'nim yamasa xi'zmet turiga oid boli'wi', uli'wmao'ndirislik shi'g'i'nlar o'nim turiga qarap tek maxsus usi'llar ja'rdeminde bo'listiriliwii mu'mkin.

SHi'g'i'nlardi' bo'listiriw - qi'li'ng'an shi'g'i'nlardi'n' ani'q bir qarejet ob'ektiga bari'w processidir.

6-si'zi'lma

O'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' esaplaw usi'llari'



SHi'g'i'nlar ob'ekti – sho'lkemlestiriwshilik bo'linma, sha'rtнома yamasa basqa esap birligi boli'p, u boyi'nsha shi'g'i'nlar haqqi'ndag'i' mag'li'wmatlar yig'iladi ha'm processler, o'nim, shu kapitalni qwyish loyihasi ha'm hokazolar quni' wlchanadi.

O'nimler o'zine tu'ser bahalari'n esaplawda ta'kidlang'an marjinal-kosting ha'm abzorbshtn-kosting uslublari' tiykari'nda ha'r tu'rli xildagi usi'llar qwllani'wi mu'mkin. Usi' usi'llar 6-si'zi'lmada sa'wlelengen.

Usi' usi'llardi'n' unamli' ta'replerin basqari'w esabi' sistemasi'nda o'nimlar o'zine tu'ser bahalari'n esaplaw processinde engiziw za'ru'r.

SHi'g'i'nlar di' bo'listirilwini' muhim kategoriyasi boli'p, shi'g'i'nlar orayi' esaplani'wini yana bir bor ta'kidlamokchimiz.

SHi'g'i'nlar orayi' – sho'lkemlestirishlik birlik yamasa jumi'slar sohali boli'p, u erda aktivlar xaridi ushi'n qi'li'ng'an chiqimlar ha'm shi'g'i'nlar hakida mag'li'wmat twplash maqsetga muvofikdir.

Barli'q qarejet toparlari' basqari'w echimlarini qabul qi'li'wga mo'lsheirlengen. Basqari'w esabi'da shi'g'i'nlar eki tiykarg'i' ob'ekt toparlari' bo'limlar ha'm o'nimlar boyi'nsha bo'listirilwii kerak. Usi' process eki basqi'shda a'melge asiri'ladi':

- shi'g'i'nlar javobgarlik markazlari' boyi'nsha twplanadi';
- shi'g'i'nlar muayyan brigadada etishtirayotgan ani'q o'nim o'zine tu'ser bahasi'na bo'listiriledi.

Tayar o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' esaplawda to'mendegi usi'llarg'a murojaat qi'li'wadi: Ha'mme shi'g'i'nlar di' esapqa alg'an halda shi'g'i'nlar di' kalkulyaciya qi'li'w yamasa olardi'n' bir bo'legi bolg'an o'zgeriwshen' shi'g'i'nlar di'gina esapqa ali'p, kalkulyaciya qi'li'w mu'mkin.

2.2. Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi shi'g'i'nlari'ni'n' ekonomikasi'q elementi ha'm ali'ng'an o'nimlar hu'jjetlestiriliwi ha'mde analizi

O'ndirislik shi'g'i'nlardi' esapqa ali'w ha'm analiz etishnin' usi'li'y ha'm normativlik shakli O'zbekistan Respublikasi Finans ministrligi ta'repinen 1999 ji'l 5 fevralda tasdiqlang'an 54-sonli "O'nim (ori'nleng'an ish, ko'rsetilgen xi'zmet)lar o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi", o'nim (ish ori'nlaw ha'm xi'zmet ko'rsetiw) o'ndirislik ha'm sati'w shi'g'i'nlari' qurami' ha'm finansli'q na'tiyjelerdin' shakllani'w ta'rtibi tuwri'sida"gi Reje menen belgilanadi'.

Sanoat ka'rxanalari' o'ndirislik shi'g'i'nlardi' rawajlandi'ri'w maqsetinde buxgalteriya esabi' ha'm esabatida oni'n' bag'darlari' boyi'nsha toparlarg'a aji'rati'w maqsetga muwapi'qdir:

1. SHi'g'i'nlardi'n' ekonomikasi'q elementleri boyi'nsha.
2. SHi'g'i'nlardi'n' kalkulyacion statyalari' boyi'nsha.

SHi'g'i'nlardi'n' elementi boyi'nsha toparlarg'a aji'rati'wdan maqset olardi'n' strukturasi ha'm dinamikasini baqlaw qi'li'wdan ibarat.

Ko'rsetkishlerdi' taqqoslash arqali' jonli miynet menen basqa qarejet tu'rlerinin' nisbati, o'ndirislik zapaslari'n normallasti'ri'w ha'm analiz etish, oborot qarji'lardi'n' tezligini ani'qlaw ha'm milliy da'ramatni esaplaw imka'niyati' tug'iladi.

SHi'g'i'nlardi'n' elementleri boyi'nsha analiz na'tiyjelerine muwapi'q material sig'imi, miynet sig'imi ha'm fond sig'imi da'rejelari' boyi'nsha o'zine tu'ser bahasi'n pa'seytiriw imkoniyatlari'n ani'qlaw mu'mkin.

Analiz etishda ja'mi qarejetdagi ha'r bir elementtin' tutgan salmag'i' ani'qlani'p, o'tken ji'ldagisi ha'mde smetadagi ko'rsetkishler menen taqqoslani'p, olardi'n' o'zgarish sabablari' ani'qlanadi'.

O'nimlarni o'ndirislik menen baylani'sli' bolg'an shi'g'i'nlar qurami'ni ekonomikasi'q elementleri ha'm statyalari' boyi'nsha to'mendegi tarkibda beriw mu'mkin.

O'ndirislik shi'g'i'nlardi' ekonomikasi'q elementleri ha'm kalkulyacion statyalari' boyi'nsha u'yreniw to'mendegicha farqlanadi', yag'ni'y, bo'limlar ha'm

ka'rxana boyi'nsha wrganiladi, o'nimlar turi ha'm turkumi boyi'nsha bolsa o'ndirislik shi'g'i'nlari kalkulyaciya statyalari' tiykari'nda kori'p chietedi. Analiz etishda o'ndirislik shi'g'i'nlardi'n' ja'mi qurami' boyi'nsha o'zgarishlari' mutloq ha'm nisbiy jihatdan wrganiladi. Nisbiy jihatdan u'yreniwda ha'r bir turkum qarejet statyasi yamasa elementinin' ja'mi o'ndirislik shi'g'i'nlari qurami'ndag'i' salmag'i'ga baha beriladi.

O'ndirislikni sho'lkemlestiriwda texnik qurallarg'a tayanish na'tiyjesinde ka'rxanalarda unumdorlik da'rejesi ortadi, amortizaciya aji'ratpalari' mutloq summada o'tken ji'lg'a sali'sti'rg'anda ortsam ham, olardi'n' nisbiy ko'rsetkishleri' yag'ni'y o'nim narxidagi u'lesi pasayadi.

Buxgalteriya esabi'dagi awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i' shi'g'i'nlari' ha'm o'niminin' shi'g'i'wi' haqqi'ndag'i' barli'q jaziwlar da'slepki tiyisli hu'jjetler mag'li'wmatlari'na tiykarlani'p yoziladi. Hu'jjetlerdin' to'rt topari': sari'plag'an miynet, miynet buyumlari', miynet qurallari' ha'm o'nimnin' shi'g'i'wi'n esapqa ali'wni aji'rati'w mu'mkin.

Sari'plag'an miynetni esapqa ali'w hu'jjetleri awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'da o'stirilip ati'rg'an eginler boyi'nsha ani'q ishlardi' ori'nlaw ushi'n sari'plag'an miynetni ha'm bu ushi'n esaplang'an to'lewni qayd etadi. Mexanizmlashgan ishlarda "Traktorchimashinisttin' esap betleri" (67 ha'm 67-b formalar), mexanizmlashgan ishlarda "Miynet esabi' ha'm ori'nlang'an ishlar betleri" (66 ha'm 66-a formalari') qwillanadi'. Bundan ti'sqari' ixtisoslasti'ri'lg'an hu'jjetler-waqi'ti-waqti'nda avans berib miynetke akkord-mukofotli haqi' to'lew sistemasi'da basqari'wchinin' "Miynetni ha'm ori'nlang'an ishlardi' esapqa ali'w daftarchasi" (65-shakl), sonday-aq ishlang'an waqi'tni esapqa ali'w ushi'n-"ish waqi'tini esapqa ali'w tabeli" (64-shakl) qwillanadi'.

Miynet buyumlari' sarfinin' esabi' boyi'nsha, hu'jjetlerde awi'l xojali'g'i' o'ndirisi tarmag'i'da ha'r tu'rli materialli'q qunlar, tuqi'm, to'gin, zaha'rli ximikatlar, gerbucidlar, ehtiyot qismlar ha'm hokazolardi' qayd etadi. Egiwge sari'plag'an tuqi'm ha'm egiw materiallari' "Tuqi'm ha'm egiw materiallari'n sarflash dalolatnomasi" (119-shakl), to'gin, zaha'rli ximikat ha'm gerbucidlar sarfi

“Mineral, organik ha’m bakterial to’ginler, zaha’rli ximikatlar ha’m gerbicidlardan paydalani’w haqqi’ndag’i’ dalolatnoma” (118-shakl), “Mayda inventar, o’ndirislik ha’m xojali’q inventarilardi’ dizimdan shi’g’ari’w dalolatnoma”lari’ (126-shakl) menen rasmiylashtiriladi ha’m hokazo.

Da’slepki hu’jjetler ko’rsetkishleri’ oy aqi’ri’nda “Materialli’q qunlar ha’reketi haqqi’ndag’i’ esabat”larda (121-shakl) tizimlashtiriladi, shundan swng bo’limlerdin’ o’ndirislik esabatlari’na materialli’q qunlar sarfi haqqi’nda tiyisli jazi’wlar kirgiziledi.

Miynet qurallari’ sarfini esapqa ali’w hu’jjetleri awi’l xojali’g’i’ o’ndirisi tarmag’i’da paydalanilgen miynet qurallari’ boyi’nsha shi’g’i’nlaridi’ qayd etib, bu shi’g’i’nlar o’tkizilgen amortizaciya aji’ratpalari’nda o’z aksini topadi. Bug’an amortizaciyani esaplaw ha’m bo’listiriw boyi’nsha ha’r tu’rli esap-kitaplar: ji’l basidagi ahwali’na baylani’sli’ “Tiykarg’i’ qurallar boyi’nsha amortizaciya aji’ratpalar esap-kitapi” (52- shakl), “Kelip tushgan ha’m ishdan chiqqan tiykarg’i’ qurallar boyi’nsha amortizaciya aji’ratpalari’ esap-kitapi” (60-shakl), “Bir oyda aji’rati’lg’an amortizaciya aji’ratpalari’ qaydnomasi” (62-shakl), “Amortizaciya awi’l xojali’g’i’ o’ndirisi tarmag’i’ tiykarg’i’ qurallari’ boyi’nsha bo’listiriw qaydnomasi” (63- shakl).

Bul topar menen tiykarg’i’ qurallardi’n’ ag’i’mdag’i’ remonti boyi’nsha hu’jjetler uzviy baylani’sqan. Bularg’a “Mashinalar remonti defektlari’ni’n’ qaydnomasi” (130-shakl), “Ag’i’mdag’i’ remontni bo’listiriw qaydnomasi” tiyisli boli’p tabi’ladi’.

Solay etip, awi’l xojali’g’i’ o’ndirisi tarmag’i’da shi’g’i’nlaridi’ esapqa ali’w boyi’nsha ham, o’nimni shi’g’i’wi’ boyi’nsha ham ko’p mug’dardagi xilma-xil hu’jjetlerdan paydalani’ladi’. Hu’jjetlerdi ha’r bir topari’nin’ mag’li’wmatlari’ islew berilgenda belgili belgilari’na baylani’sli’ hu’jjetler ha’reketi ha’m olardan paydalani’wiga baylani’sli’ tizimlashtiriladi. Miynet sarfini esapqa ali’w hu’jjetlerinin’ mag’li’wmatlari’ ish haqi’si’ (miynetke haqi’ to’lew)ni esaplaw ha’m to’lew ushi’n bir islewshi ha’mde xi’zmetkerler kategoriyasi boyi’nsha ish haqi’si’ (miynetke haqi’ to’lew) jamg’armasidan paydalani’wni baqlaw qi’li’w ushi’n

tizimlashtiriladi. Miynet buyumlari'n esapqa ali'w boyi'nsha hu'jjetlerping mag'li'wmatlari' materialli'q javobgar shaxslar ha'mde materialli'q qunlardi'n' kelip tushishi ha'm sarflani'wi bag'darlari' boyi'nsha tizimlashtiriladi. Miynet qurallari'ni'n' sarfi boyi'nsha hu'jjetlerdin' mag'li'wmatlari' bir tu'rdegi tiykarg'i' qurallar toparlari' ha'm tu'rleri ha'mde tiykarg'i' qurallardan paydalani'w bag'darlari' boyi'nsha tizimlashtiriladi. O'nimlerdin' shi'g'i'wi'ga doir hu'jjetler mag'li'wmatlari' o'nim tu'rleri materialli'q javobgar shaxslar, o'nimnin' kelip tushish ha'm sarflash bag'darlari' boyi'nsha tizimlashtiriladi.

Soni'n' menen birge awi'l xojali'g'i' o'ndirisi salasi'ndagi barli'q hu'jjetlerdin' mag'li'wmatlari' shi'g'i'n'lardi' esapqa ali'w ob'ektlari-ish tu'rleri ha'mde eginler (egin toparlari') boyi'nsha a'llette tizimlashtiriladi. Bunday tizimlasti'ri'wda maxsus islep shi'g'i'lg'an jamg'arish qaydnomasi ha'm jurnallari'ndai paydalani'ladi'. Ma'selen, joqari'da aytib wtilgen miynet sarflari' haqqi'ndag'i' ha'm basqa ayi'ri'm hu'jjetlerdin' mag'li'wmatlari' joqari'da kori'p chiqilgen "Remont ustaxanasidan paydalani'w, jamg'arish qaydnoma"lari'nda (37-shakl) ha'mde ish ha'm shi'g'i'n'lardi' esapqa ali'w jurnalida twplanadi'.

Ish ha'm shi'g'i'n'lardi' esapqa ali'w jurnallari' o'ndirislik bo'limlerida ju'rgiziledi. Ularda ha'r bir egin (eginler toparsi), bajarilatug'i'n ishlar ha'm esapti'n' basqa ob'ektlari ushi'n taxmin qi'li'ni'p ati'rg'an jazi'wlar mug'dari'na baylani'sli' belgili mug'dardagi sahifalar aji'rati'ladi'. U yamasa bu eginga taalluqli ish tu'rleri texnologik kartaga muwapi'q tarzda yoziladi. Esapti'n' ha'r bir ob'ekti boyi'nsha ori'nlang'an ishlardi'n' ko'lemi naturada ha'mde sha'rtli gektarga aylantirib, ishlang'an waqi't soatlarda ha'm esaplab o'tkizilgen to'lew (xi'zmetkerler boyi'nsha ayri'qsha-ayri'qsha), yonilg'i sarfi (norma boyi'nsha ha'm haqi'yqi'ysi), tuqi'm ha'm egiw materiallari'ni'n' sarfi ha'm basqa shi'g'i'nlar qayd etiladi.

Oy aqi'ri'nda jurnalda ha'r bir ish ha'm egin boyi'nsha shi'g'i'nlar juwmaqi esaplanadi'. Jazi'wlarg'a qulay bwlsin ushi'n jurnal aqi'ri'nda jamlovchi sahifa (ha'r bir egin boyi'nsha) ashi'li'p unga oy aqi'ri'nda ha'r bir ish turiga taalluqli juwmaqlar ko'shiriledi ha'mde eginler boyi'nsha bir oy ushi'n ha'm ji'l basidan

uli'wmali'q juwmaqlar esaplab chietedi.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisita o'ndirislik esabati 18v- shakl awi'l xojali'g'i' o'ndirisitag'i' tiyisli bo'linma boyi'nsha shi'g'i'nlar ha'm o'nimnin' shi'g'i'wi' haqqi'ndag'i' hu'jjetlerdin' uli'wmalashtiruvchisidir. U eki bo'lim: awi'l xojali'g'i' o'ndirisi boyi'nsha shi'g'i'nlar (2010-schyot depeti) ha'm awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'niminin' shi'g'i'wi' (2010-schyot krediti)dan tarkib topadi.

O'ndirislik esabatinin' birinshi bo'limida esapti'n' ha'r bir ob'ekti ushi'n ayri'qsha grafa aji'rati'ladi'. Qatarlarda ori'nlang'an ishlardi'n' ko'lemi naturada ha'mde sha'rtli gektarlarg'a aylantirib, miynet sarflari' kishi-soatlarda, tuqi'm ha'm to'ginler sarfi natural ifodada ha'm bir qatar basqa natural yamasa texnik-ekonomikali'q ko'rsetkishler ko'rsetiledi. SHundan swng ani'q shi'g'i'nlar statyalari'ni o'z-ara baylani'si'wshi' schyotlar boyi'nsha yozishga mo'lsherlengen grafalar keltiriladi, soni'n' ishinde:

6710- «Miynetke haqi' to'lewga doir esap-kitaplar» schyoti' tiykarg'i' ish haqi'si' summolari'na;

6520- «Ma'mleketliktin' maqsetli jamg'armalari'na to'lewlari» schyot ha'm
8910- «Keleshektegi shi'g'i'nlar ha'm to'lewlari rezervi» schyot- maqsetli jamg'armalarg'a aji'ratpalar ha'mde ta'tillarg'a to'lew ushi'n esaplab aji'rati'lg'an summaga;

1010- «SHiyki zatlar ha'm materiallar»schyoti'ga sari'plag'an tuqi'mlar ha'm materiallar summasi'na;

1030- «Jani'lg'i'» schyoti' sari'plag'an jani'lg'i' ha'm yog'-moy materiallari' summasi'na;

1080-«Inventar ha'm xojali'q jihozlari''' schyoti'da esapqa ali'w tiyisli ob'ektlerine o'tkizilgen summaga;

Juwmaqlovchi grafalar aqi'ri'nda usi' o'ndirislik esabati boyi'nsha bir oyda qi'li'ng'an shi'g'i'nlar juwmaqi ha'm ji'l basidan o'sip bari'wshi' juwmaqda ko'rsetiledi.

Esabatlar tekshirilib, ularg'a xojali'q buxgalteriyasida qosi'latug'i'n basqa shi'g'i'nlar summolari' kiritilgach, ular analitikali'q ha'm sintetik esap

registrlari'na yozish ushi'n tiykarga aylanadi'.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi boyi'nsha yig'ma o'ndirislik esabatida belgili egin turi ushi'n ji'l basidan ha'm esabat oyida qancha qarejet qi'li'ng'anligi ha'm qantay o'nim, neshe swmlik ha'm neshe centner o'ndirilgenligi boyi'nsha analitikali'q mag'li'wmat ali'w mu'mkin.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisika qi'li'ng'an shi'g'i'nlar ha'm ali'ng'an o'nimlarni analizlewda finansli'q esabattin' "Buxgalteriya balansi" tiyisli statyasi'ndagi, ma'mleketlik statistika esabatidagi "Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi o'ndirislik shi'g'i'nlar ha'm o'nim o'zine tu'ser bahasi'" kesteidagi, biznes-reje ha'm me'yorlardagi summalar, buxgalteriya esabi' schyotlari' ha'm hu'jjetleridagi mag'li'wmatlar mag'li'wmat da'reki esaplanadi'.

Bu'gingi ku'nde fermer xojali'qlari' ta'repinen etishtirilayotgan o'nimlardin' tu'rleri boyi'nsha qi'li'ni'p ati'rg'an ha'r bir qarejetni ani'q, toli'q ha'm o'z waqti'nda esapqa ali'w, hu'jjetlerde ha'm buxgalteriya esabi'da sa'wlelendiriw ha'mde tuwri' esapqa olinayotganligini baqlaw qi'li'p bari'w talap etiladi.

Fermer xojali'qlari'nda shi'g'i'nlardi' kemeytiw ha'm o'zine tu'ser bahasi'n pa'seytiriwnin' tiykarg'i' ywllari' to'mendegilardi'r:

- basqari'w usi'llari'n takomillasti'ri'w;
- o'ndirislik ha'm miynetni ilmiy tiykarlang'an halda sho'lkemlestiriw;
- tiykarg'i' qurallardan na'tiyjeli paydalani'w;
- materialli'q resurslardan (to'gin, YOMM ha'm h.) tejab tjergeb paydalani'w;
- agrotexnik tadbirlardi'n' uli'wmali'q sani'n kemeytiw, o'z waqti'nda ha'm sapali o'tkiziw;
- o'ndirislikni basqari'w ha'm unga xi'zmet ko'rsetiw shi'g'i'nlarini kemeytiw;
- shi'g'i'nlardin' haqi'yqati'nda sarflani'wi u'stinen baqlaw ornati'w ha'm analiz qi'li'p bari'w.

Bundan ti'sqari' fermer xojali'qlari'nda ji'l basida biznes-reje tuzilishi, unda qilinatug'i'n ha'r bir qarejet mug'dari' ha'm summasi' ko'rsetilishi, shu reje dan

katta og'ishishlarg'a ywl qoyi'lmasligi lazi'm.

Awi'l xojali'g'i' o'ndirisika qi'li'ng'an shi'g'i'nlar ha'm ali'ng'an o'nimlarni analiz qi'li'p bari'w shi'g'i'nlardin' tuwri' shakllantirilgenligini wrganib, qaerda xato ha'm kamshiliklarg'a ywl qoyi'lg'anligi ha'mde ulardi' bartaraf etish boyi'nsha juwmaqlawlar qa'liplestiriw ha'm tavsiyalar ishlab shi'g'i'w imka'niyati'n beredi.

III-BAP. AWI'L XOJALI'G'I' O'NDIRISINDE PAYDANI' ARTTI'RI'W JOLLARI'

3.1. Awi'l xojali'g'i' sub'ektlari jumi'slari'n ju'rgiziw mexanizmin jedellestiriw faktorlari'

Qaraqalpaqstan Respublikasi' xalqi'ni'n' azi'q – awqat o'nimlerine, sanaati'n shiyki zatlarg'a bolg'an talaplari'n qanaatlandi'ri'wg'a ko'pshilik hallarda jer – suw resurslari'nan o'nimli paydalani'w ha'm awi'l xojali'g'i' tarawlari'n na'tiyjeli ali'p bari'w tiykari'nda erisiwimiz mu'mkin.

Bazar ekonomikasi' sharayati'nda tek g'ana jer – suw resurslari'nan o'nimli paydalani'w emes, al, o'ndirislik processin sho'lkemlestiriw ushi'n za'ru'r bolg'an basqa o'ndirislik faktorlari'nan ha'm na'tiyjeli paydalani'wdi' an'latadi'. Bazar mexanizmlerin awi'l xojali'g'i' o'ndirisinde a'melge asi'ri'li'wi' guman joq juwmaqlawshi' ekonomikali'q unamli' na'tiyjeni beriwi kerek. Bul ahwalda o'nim o'ndiriwdin' o'siwi qosi'msha o'ndirislik shi'g'i'nlari'na sali'sti'rg'anda arti'qmash da'rejede boladi'. Bazar ekonomikali'q qatnasi'qlari' sharayati'nda awi'l xojali'g'i' o'ndirislik resurslari'nan na'tiyjeli paydalani'w, ha'r bir gektar suwg'ari'latug'i'n jerlerden, qara mal bas sani' esabi'na kem karji'lar sari'plaw ha'm joqari' zu'ra'a't ali'w, o'nim o'ndiriw, paydani' ko'beytiw, o'ndiristin' na'tiyjeligin artti'ri'w ushi'n tiykarg'i' za'ru'r bolg'an sha'rt – sharayatlar esaplanadi'.

Usi' maqsetti a'melge asi'ri'w ushi' to'mendegi wazi'ypalardi' sheshiw a'hmiyetli boli'p esaplanadi':

- bazar ekonomikasi' sharayati'ndan kelip shi'qqan halda o'ndirislik ha'm materialli'q resurslardan paydalani'w na'tiyjeligin artti'ri'w ha'm xojali'qti' ju'rgiziw mexanizmleri sha'rtlerin ko'rsetip beriwi;

- agrar sektordi' qayta quri'wda mu'likshilikdin' ekonomikali'q qatnasi'qlari'n analizlew ha'm mu'likshilik paylari'n ani'qlaw metodologiyasi'n u'yreniw;

- bazar ekonomikasi' sharayati'nda ekonomikani' ma'mleket ta'repinen basqari'wdi'n' tiykarg'i' bag'darlari'n ani'qlaw;

- jer – suw resurslari'nan paydalani'wdi'n' ha'zirgi awhali'n, awi'l xojali'g'i' tarmaqlari'n analizlew ha'm perspektivada zu'ra'a'tlilikdin' o'sip bari'wi' boyi'nsha usi'ni'slar islep shi'g'i'w;

- awi'l xojali'g'i'nda materialli'q – texnikali'q xorlari'ni'n' qa'liplesiwi ha'm si'pati' jag'i'nan o'zgeriwi o'zgesheliklerin ko'rsetip beriw;

- tiykarg'i' ha'm aylani's fondlar ortasi'ndag'i' alternativali'q sali'sti'rmali'q, o'ndirislik procentlerinin' na'tiyjeligin artti'ri'w rezervleri ha'm oni'n' o'ndiris na'tiyligine ta'sirin ani'qlaw;

- o'ndiris processinde miynet resurslari'ni'n' qa'liplesiwine, na'tiyjeli paydalani'wg'a baha beriw ha'm jumi'sshi' ku'shlerinen na'tiyjeli paydalani'w ja'nede miynet o'nimdarli'g'i'n artti'ri'w rezervlerin ani'qlaw;

- bazar ekonomikasi' sharayati'nda arti'q mashli'qqa iye o'ndiris ku'shlerin ani'qlaw ha'm olardi' jumi's penen ta'miynlew boyi'nsha usi'ni'slar islep shi'g'i'w;

- iri tovar o'ndirisinin' mayda fermer ha'm diyxan tovar xojali'qlari' menen o'z-ara baylani'sli'g'i'n, o'ndiris rezervlerinen na'tiyjeli paydalani'w ha'm o'ndiristin' na'tiyjeliligine olardi'n' ta'sirin tiykarlap beriw;

- o'ndiris ha'm o'ndiris resurslari'n na'tiyjeliligine o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi' ha'm o'nim sapasi'ni'n' ta'sirin ani'qlaw;

- awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' menen sanaat ka'rxanalari' ortasi'ndag'i' ekonomikali'q qatnasi'qlardi' jetilistiriliw ushi'n usi'ni'slar islep shi'g'i'w;

- kredit qatnasi'qlari'n jetilistiriw kredit ha'm lizing xi'zmetlerin qaytari'wdi' jedellestiriw ushi'n usi'ni'slar islep shi'g'i'w;

- Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' ekologiyali'q jag'dayi'n itibarg'a alg'an halda uli'wmalasqan jer sali'g'i'n ali'wdi' jetilistiriwdi tiykarlap beriw;

Bazar, bul – tovar - aqsha qatnasi'qlari'nda en' tiykarg'i' elementlerden biri boli'p esaplanadi'. Tovar o'ndiris ha'm tovar-pul mu'na'sibetlerinin' ob'ektiv halda bar boli'wi' o'z na'wbetinde bazardi'n' bar boli'wi' sha'rt ekenligin an'latadi'. Bazar – adamlar ortasi'ndag'i' usaqlap sati'w tarawi'na tiyisli socialli'q-ekonomikali'q qatnasi'qlardi'n' ji'yi'ndi'si' boli'p, a'yne bazar arqali' tovarlardi'

(o'nimlardi) sati'w a'melge asi'ri'ladi' ha'm olardi' o'ndirisge sarplang'an miynettin' socialli'q-paydali' karakteri u'zil-kesil atap o'tiledi. Bazar ekonomikasi'na o'tiwidin' a'hmiyeti, en' aldi' menen, xali'q xojali'g'i'n ekonomikasi' to'men da'rejede rawajlani'p ati'rg'anli'g'i' sebepli kelip shi'qqan. Payda bolg'an jag'daydan quti'li'wdi'n' joli' – ma'mleket ekonomikasi' rawajlandi'ri'wdi'n' erkinlestirilgen bazar qatnasi'qlari'na o'tkiziw esaplanadi'. Ja'miyet pa'ra'wanli'g'i'n bazar ekonomikasi' menen ti'g'i'z halda baylani'sli' boli'p tabi'ladi', sonday-aq bazardag'i' orayli'q figura tuti'ni'wshi' boli'p, ol tovarlarg'a bolg'an talapti' da o'z mu'ta'jliklerin qanaatlandi'ri'w joli'n belgilep beredi. Bunday sharayatlarda bolsa, o'ndiris o'sip ati'rg'an mu'ta'jlikti turaqli' tu'rde qanaatlandi'ri'w maqsetin go'zlep miynet etedi.

Bazar ekonomikasi' – ja'miyettegi real jag'daydi'n' natuwri'li'g'i' boli'p, onda joqari' na'tiyjeler ha'm a'wmetsizlikler, jog'alti'wlar ha'm jen'isleri o'z ko'rnisin tabadi'. Bazardi'n' ashshi' haqi'yqati' pu'tkil ja'miyetge tiyisli boli'wi' kerek.

Bazardi'n' tiykarg'i' wazi'ypalari' ha'm o'zine sa'ykes qa'siyetlerin uli'wmali'q ta'rizde to'mendegishe ta'riplewimiz mu'mkin:

- bazar o'ndiristin', yag'ni'y o'nimler ko'lemi ha'm qurami'n ta'rtipke sali'wshi' – regulyator si'pati'nda xi'zmet etedi;

- bazar tovarg'a, usaqlap sati'w tarawi'na sari'plang'an miynettin' socialli'q-paydali' karakterin an'lati'wi'n ta'miyyinleydi. Tek g'ana bazarda o'ndiristin' qanday sha'rt-sharayatlari' socialli'q za'ru'r ekenligi, tovar mug'dari' ani'qlanadi';

- bazar o'nim sapasi'ni'n' jaqsi'lani'wi'na, ba'sekiles boli'wi'na, qari'ydarlardi'n' mu'ta'jliklerin qandi'ri'wg'a umti'ladi';

- bazar o'nim summasi'ni'n' turaqli'li'g'i'na ko'meklesedi. O'nimlerge bolg'an mu'ta'jlik ha'm olardi' usi'ni's etiw ortasi'ndag'i' qatnasi'qti'n' belgili da'rejede ten' salmaqli'li'g'i'n ornati'ladi', bunday jag'daylarda baha ma'selesinde ten'likke erisiledi;

- bazar o'ndirislik shi'g'i'nlari'n, o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n

kemeytiriwge ko'meklesedi. O'nimnin' payda menen sati'li'wi' ushi'n bazar tovar o'ndiriwshilerdi o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n, ila'ji' bari'nsha bahasi'n pa'seytiriwge ha'reket etedi;

– bazar jan'a tu'rdegi rawajlani'w processlerin jedellestiriwge ko'meklesedi, ilimnin' jetiskenliklerinen ha'm joqari' texnologiyalardan paydalang'anda g'ana o'nim o'ndirisin ko'beytiw, oni'n' sapasi'n jaqsi'law ha'm o'nimnin' o'zine tu'ser bahasi'n kemeytiw mu'mkin;

– bazar socialli'q mashqalalardi' sheshiwge ja'rдемlesedi, sonday-aq, ha'r bir insan o'z uqi'bi'n, qa'biletin ha'm qa'lewin a'melge asi'ri'wi' ushi'n imka'niyat jarati'p beredi. A'yne usi' waqi'tta bazardi'n' unamsi'z qag'i'ydasi' bar: «turmi'si'n' jamanlasqan bolsa, tek g'ana o'zin'e o'kpele»;

– bazar tovar o'ndirisleri miynetin' xali'q - arali'q bo'listiriliwi sistemasi'na qosi'li'wlari', du'nya ju'zi xojali'g'i'ni'n' ekonomikali'q sistemasi' menen ta'biyiy halda uyg'i'nlası'wlari' ushi'n imkaniyat jarati'p beredi. Aqi'rg'i' na'tiyjede bazar normal halda miynet etip ati'rg'an ha'r bir tovar o'ndiriwshinin' payda ali'wi'n ta'miyinleydi;

– bazardi'n' u'yretip o'tilgen wazi'ypalari' ha'm o'zine ta'n qa'siyetleri A.Smitge o'z waqti'nda “pinhani'y qol”, yag'ni'y bazardi'n' socialli'q qayta o'ndirisi ba'rshe processlerge bir qarag'anda ko'z ilmeytug'i'n da'rejedegi ta'siri haqqi'nda pikir bildiriw mu'mkinshiligin bergen.

Bazar ekonomikasi'ni'n' rawajlang'anli'g'i' – shaxs ha'r ta'repleme o'zin ko'rsetiwi, insanni'n' isbilermenlik qa'bileti ushi'n imkaniyatlar jarati'w, mu'likshiliktin' ba'rshe formalari'n huquqi'y qorg'awi' ushi'n sha'rt-sharayatlar jarati'wda payda boladi'.

Bazar ekonomikasi' – o'zinin' ob'ektiv ni'zamli'li'qlari' ha'm o'z betinshe ori'nlawshi'si'na iye bolg'an tovar o'ndirisi dep atalatug'i'n u'lken tarmaqti'n' belsendi elementi boli'p tabi'ladi'. A'yne bazar mu'likshilik formalari'n tan'law ha'm olarg'a islew beriw, investiciya strukturasi'n jo'neltiw, tarmaqlar arali'q baylani'slardi' rawajlandi'ri'w arqali' tovar-pul qatnasi'qlari'n rawajlandi'ri'w katalizatori' si'pati'nda payda boladi'. Bazardi'n' joqari'dag'i'larg'a

usag'anlari'ni'n' ba'rshesi, tovar-pul qatnasi'qlari' qa'liplesiwini'n' pu'tkil processii tuti'ni'wshi'da, oni'n' mu'ta'jliklerin rawajlandi'ri'w ha'm qanaatlandi'ri'wda o'z ko'rnisin tabadi'.

“Bazar ekonomikasi” tu'sinigi u'sh elementti o'z ishine aladi', bular: ta'rtipke sali'nbaytug'i'n usi'ni's (o'ndirislik erkinlik), ta'rtipke sali'nbaytug'i'n mu'ta'jlik (sati'p ali'w erkinligi) ja'nede mu'ta'jlik ha'm usi'ni'sti' ten'lestirip turi'wshi' ta'rtipke sali'nbaytug'i'n baha. Boljawlar soni' ko'rsetedi, elementlerdin' birewi bolmasa ha'm toli'q hali'nda bazar bolmaydi' ha'm boli'wi'da mu'mkin emes.

Rawajlang'an bazar qatnasi'g'i' sha'rt-sharayatlari'nda ka'rxana ha'm ma'mleket ortasi'ndag'i', sonday-aq ka'rxanalar ortasi'ndag'i' o'z-ara qatnasi'qlar ha'm baylani'slar tu'pkilikli halda o'zgeredi. Ka'rxanalar ma'mleketlik organlari'na adminstrativlik ta'rtipde boysi'ndi'ri'wg'a tiykarlang'an ha'm olardi'n' g'a'ressizligin sheklep qoyatug'i'n vertikal qatnasi'qlar ha'm baylani'slar, a'detke aylang'an joqari'dan to'menge qaray bag'darlani'lg'an baylani's ha'm mag'li'wmatlar sistemasi'ni'n' orni'n ka'rxanalar ortasi'ndag'i' gorizental qatnasi'qlar ha'm baylani'slar yag'ni'y bazar ekonomikasi' qag'i'ydalari' sebepli a'melge asi'ri'latug'i'n ten' huqi'qli' sherikshilik qatnasi'qlari' iyeleydi (7-su'wret).

Xojali'qti' ju'rgiziw bazar mexanizmin adminstrativlik-rejeli mexanizmnen u'stemlikleri haqqi'nda amerikalik iri ekonomist D.Gelbert ju'da' ori'nli' pikir bildirgen. Oni'n' ayti'wi'nsha, bazardi'n' o'zine sa'ykes qa'siyetleri sonday, ol belgili baha ja'rdeminde usi'ni's ha'm mu'ta'jlilikni ten'lestiredi. Mu'ta'jlikke qarag'anda arti'qsha usi'ni's payda boli'wi' menen-aq, bahani' tu'siriw arqali' qari'ydarlar ushi'n xoshametlew faktori' jarati'ldi', usi'ni's sheklenip, sol arqali' arti'qsha tovarlarg'a jol qoyi'lmaydi'; solay etip, qi'sqa waqi't dawami'nda tovarlar qi'tshi'li'g'i' sezilip qalsa, bahani'n' asi'ri'li'wi' aqi'betinde tovar jetkizip beriwshi xoshametlew faktori'na iye boladi', qari'ydarlardi'n' belsendiligi pa'seyip, sol arqali' tovarlardi'n' jetispewshiligi saplasti'ri'ladi'.

Bazar ekonomikasi'n basqari'wdi'n' adminstrativlik - rejeli usi'llari'nan

u'stemligi negizinde en' demokratiyalı'q ekonomikalı'q sistemasi' si'pati'nda ha'r ta'repleme ko'zge taslani'wi'nda da payda boladi'. Bular to'mendegilerden ibarat:

– tovar o'ndirisinde ha'r bir sub'ekt erkin ha'm ten' imkaniyatqa iye boladi', yag'ni'y ten' huqi'qli' ekonomikalı'q sherikke aylanadi';

7-su'wret. Awi'l xojali'g'i' ka'rxanasi'ni'n' jumi's alp bari'wda
a'mel qi'lg'an bazar mexanizmleri sharayatlari'ndag'i' xi'zmeti

Xi'zmet tu'rleri	A'mel qi'lg'an mexanizm	Bazar mexanizmi
1. O'nimlar o'n'dirisi	Ma'mleket rejesi	O'ndirislik xi'zmetti erkin tan'law, paxta ha'm da'nge berilgen ma'mleket-lik buyi'rtpasi'nan ti'sqari'.
2. Kapital qarji'lardi' finanslasti'ri'w derekleri	Ma'leket byudjetinen finanslasti'ri'w, o'z derekleri	O'z qarji'lari' (payda ha'm basqalar), banklar kredit-leri, investiciyalar
3. O'ndiris qurallari'n sati'p ali'w	Limitler ha'm fondlar boyi'nsha bo'listiriw	O'ndirislik qurallardi' bazarda tuwri'dan-tuwri' sha'rtnamalar boyi'nsha erkin tan'law
4. Miynetge haqi' to'lew	Ma'mleketlik bahalar, tarifleri, miynet haqi'lari'	Miynettin' aqi'rg'i' na'tiyjeleri menen baylani'sli' tabi'slar
5. O'nimdi sati'w	Ma'mleket ta'repinen tuti'-ni'wshi'larg'a biriktirip qoyi'w	Bazarda tuti'ni'wshi'ni' erkin tan'law
6. O'nim narhlari'	Ma'mleket ta'repinen bahani' belgilew	Bazar, sha'rtnamali'q bahalar
7. Payda	O'nim bahasi'n diffe-renciyalaw arqali' ka'rxana-lar ortasi'nda bo'listiriw	Ka'rxana iyeliginde qala-di' (birden-bir jer sali'g'i' ha'm ma'jbu'riy to'lemler a'melge asi'ri'lg'annan son')
8. Ekonomikalı'q xoshamet-lew fondlari'n qa'liplesti-riw	Ma'mleketlik normativler	Ustavqa muwapi'q paydadan erkin halda qa'liplestiriw

– tovar-pul bazar qatnasi'qlari' ja'rdeminde o'ndiris ha'm oni' realizaciyalaw ushi'n socialli'q za'ru'r qarejetler talap ha'm usi'ni's ni'zami' tiykari'nda qa'liplesedi;

– bazar turaqli' tu'rde o'zgerip baratug'i'n mu'ta'jliklerdin' ha'mmesin ani'qlaw imkani'n beredi;

– bazar iri mu'lik iyelerinin' quwdalawlari'nan erkin ekenligin esapqa alatug'i'n bolsaq, ol tuti'ni'wshi'dan o'ndirislik ta'repten baratug'i'n qarsi' baylani'sti', socialli'q o'ndiristin' a'mel qi'li'wi' arqali' na'tiyjeleri belgilenetug'i'n baylani'sti' jolg'a qoyi'wdi'n' en' demokratiyalı'q ekonomikalı'q

formasi' boli'p tabi'ladi';

– bazar tovar o'ndirisi menen ka'rxanalar ortasi'ndag'i' ekonomikasi' qatnasi'qlardi' demokratlasti'ri'wdi'n' girewi esaplanadi'.

Ma'mleketimiz ko'p ji'llardan beri ha'reket etip ati'rg'an haqi'yqattan da real xojali'q esap-kitabi'na, ani'g'i'raq aytqanda, kommerciyasi'q esap-kitapqa, sol sebepli', awi'l xojali'g'i' ekonomikasi'ndag'i' esap-kitabi'na tek g'ana bazarda realizatsiyalnatug'i'n ken' tovar-pul qatnasi'qlari' bar bolg'anda g'ana toli'q erisiw mu'mkin boladi'.

Soni'n' menen birge donya ju'zi ta'jriybesinin' ko'rsetiwinshe, ma'mleket ta'repinen a'melge asi'ri'latug'i'n rejeli ta'rtipke sali'w mexanizmi bolmasa, bazar ekonomikasi' na'tiyjeli a'mel qi'la almaydi'. Rejege tiykarlani'p ba'rshe na'rselerden waz keship, xi'zmet ju'rgiziwge jol qoyi'p bolmaydi', sebebi bunday halda is tuti'w awi'l xojali'g'i' ekonomikasi' rawajlandi'ri'wdi'n' teoriyasi' ha'm a'meliyati'n aldi'n'g'i' o'zegine sali'p qoyadi'. Aradag'i' pari'q tek sonday boli'wi' mu'mkin, u'zliksiz tovar-pul, bazar qatnasi'qlari'na zi'yan keltirgen halda rejeli tiykarlardi'n' rolin ha'm a'hmiyetin asi'ri'p jiberilgen bolsa, endi kersinshe, bazar qatnasi'qlari'n rejeli ta'rtipke sali'wdi'n' a'hmiyeti tiykarsi'z ra'wishte to'menletip jiberiledi.

Bazar ekonomikasi' sharayati'nda awi'l xojali'g'i' tarawi'ndag'i' tovar o'ndirisinin' ken' g'a'rezsizligi ha'm bazar qatnasi'qlari'ni'n' rawajlani'wi' sharayatlari'nda ma'mleket ta'repinen rejelestiriw indikativ tu'rge iye boli'wi', yag'ni'y bazar sali'qlar, jen'illikler, kreditlar, ni'rq-baha ha'm basqa sog'an usag'an ekonomikasi'q faktorlar ja'rdeminde ta'rtipke sali'p bari'li'wi' ekonomikasi'q ha'm socialli'k a'hmiyetke iye. Ekonomist ali'mlar P.Samuelson ha'm V.Nordhaus pikirinshe, sali'qlar ma'mlekettin' ekonomikasi'q aktivlikke ta'sir ko'rsetiwshi tiykarg'i' qurali' boli'p, olar arqali' jeke tuti'ni'w yamasa investitsiyalar qi'sqarti'ri'li'p, socialli'q maqsetler ushi'n resurslar jarati'p beriledi. Bular qatari'na ayi'ri'm ekonomikasi'q xi'zmetin qoshametlewshi sali'qlar yamasa qi'yi'nlasti'ratug'i'n sali'qlarda kiredi. Amerika ta'jriybesine tiykarlang'an avtorlardi'n' ayti'wi'nsha, sali'q stavkalari' 50%den arti'q bolsa, adamlar az islep,

az jamg'ari'wi'na umti'ladi' yamasa o'z xi'zmetlerin "jasi'ri'n" ekonomikag'a jo'neltiriledi.

Joqari'da bayan etilgenlerge juwmaq jasap, sonday juwmaqqa keliwimiz mu'mkin, awi'l xojali'g'i' ekonomikani' bazar qag'i'ydalari' menen ta'rtipke sali'p bari'w tiykari'nan, bul ekonomikag'a ma'mlekettin' ta'siri bolsa ja'rdemshi faktor boli'p esaplanadi'. Bulardi'n' ja'rdeminde faktordi'n' tiykari' indikativ rejelestiriw ha'm sali'q sali'wdi'n' aqi'lg'a muwapi'q sistemasi'nan ibarat boli'p, joqari'dag'i'day etip ta'rtipke sali'p bari'wdi' belgili shegaralarda tek g'ana tolti'radi' ha'm du'zetiwler kirgizedi.

3.2. Awi'l xojali'g'i'n reformalasti'ri'wda si'rt el investistiyalari'ni'n' za'ru'rli'gi ha'm a'hmiyeti

Awi'l xojali'g'i'n turaqli' rawajlandi'ri'w tarmaqti'n' o'zine jarasa o'zgesheliklerinen kelip shi'qqan halda, tiykarg'i' qurallardi' sati'p ali'w, qayta on'law, quri'w ushi'n uzaq mu'ddetli va aylanba qa'rejetlerge sari'p etiletug'i'n qi'sqa mu'ddetli investistiyalardi' engiziw pa'tleri ha'm olardi'n' mug'dari'na baylani'sli' boli'p tabi'ladi'.

Awi'l xojali'g'i'nda arti'qmash rawajlani'w tendenstiyasi'na iye bolg'an fermer xojali'qlari'ni'n' is ha'reketine unamsi'z ta'sir ko'rsetip ati'rg'an a'hmiyetli faktorlardan biri - bul investistiya qarji'lari'ni'n' jetispewshiligi, o'ndiristi rawajlandi'ri'w ha'm ken'eytiw ushi'n za'ru'r bolatug'i'n materiyalli'q-finansli'q qarji'lar menen ta'miyinlenbegenligi boli'p tabi'ladi'. Sol ko'z-qarastanda, fermer xojali'qlari'n rawajlandi'ri'wda, bar bolg'an sho'lkemlestiriwshilik-texnikali'q ha'm huqi'qi'y sha'rt-sharayatlar, en' aldi' menen, olardi'n' investistiya belsendiligini asi'ri'wg'a ha'm investistiyali'q prostesslerge belsene engiziwine baylani'sli'. Soni'n' ushi'n ha'm fermer xojali'qlari'n, olar is ha'reketinin' da'slepki basqishlari'nan investistiya prostesslerge engiziliw, olardi'n' ishki qarji'lari sheklengenligi ha'm jetispewshiligi sharayati'nda turaqli' is ha'reketin sho'lkemlestiriwdin' a'hmiyetli faktorlari'nan biri esaplanadi'. Agrar tarmag'i'-ni'n' ha'zirgi rawajlani'w basqi'shi'nda saqlani'p keyyati'rg'an ta'biyiy-ekonomikali'q nomutanosibliklar, fermer xojali'qlari'ni'n' arti'qmash rawajlani'wi'n ta'miyinlewde investistiyali'q prostesslerdi payda etiwge jan'asha qatnasi'qta talap etedi. Sebebi, fermer xojali'qlari'ni'n' da'slepki shakllanish ha'm rawajlani'w basqi'shi'nda olardi'n' ishki is ha'reketindegi a'meliy ta'jriybe, qarji' jetispewshiligi, jer resurslari'ni'n' o'nimdarli'g'i'n asi'ri'w ha'm suw resurslari'nan na'tiyjeli paydalani'wda mu'mkinshiliklerinin' sheklengenligi, en' aldi' menen, ma'mleket ta'repinen a'melge asi'ri'latug'i'n investistiya siyasati'n jetilistiriw za'ru'riyati'n keltirip shi'g'aradi'. Si'rtqi', sonnan, si'rt el investistiyalardi' engiziliwde jarati'lg'an qulay investistiyali'q ortalig'i'n

jarati'lg'anli'g'i'na qaramay, agrar tarmag'i'nda olardi'n' u'lesi pa'sliginshe qalmaqta.

Awi'l xojali'g'i'nda investistiya belsendiligin asi'ri'wda investistiyali'q jen'illikleri'n qollap-quwatlaw jeke ha'm si'rt el investorlari'n sol prostesske engiziliwde, en aldi' menen, olardi'n' materialli'q ma'pdarli'g'i'na unamsi'z ta'sir ko'rsetpegen halda, tarmaqda arti'qmash a'hmiyetge iye bolg'an jerdin' meliorativlik jag'dayi'n jaqsi'law, suw xojali'g'i' infrastrukturasi'n qayta remontlaw ha'm rawajlandi'ri'w, jan'a agrotexnologiyalardi' engiziw, ishki ha'm si'rtqi' investorlarg'a jarati'lg'an sha'rt-sharayatlarda keskin qarama-qarsi'li'qqa jol qoymaw ha'm jen'illikler ekonomikali'q prostess qatnasi'wshi'lari'n toli'q qanaatlandi'ri'li'wi' lazi'm.

Awi'l xojali'g'i'na investistiyalarndi' engiziliw mashqalalari'n sheshiw ushi'n, en aldi' menen, tiykarg'i' itibar, oni'n' baslang'i'sh buwi'ni' esaplang'an fermer ha'm diyqan xojali'qlari'na qarati'li'wi', olardi'n' sol prostesste engiziliwinin' huqi'qi'y, sho'lkemlestiriwshilik, ekonomikali'q mexanizmleri ha'zirgi da'wir talabi'nan kelip shi'qqan halda jetilistiriliwi kerek.

Soni'n' menen bir qatarda awi'l xojali'g'i' tovar islep shi'g'ari'wshi'lari' ba'rshe tayfalari'ni'n' investistiya belseneligi, olardi'n' basqa tarmaqlari' menen quralsi'z o'z-ara baylani'sli'li'g'i' ha'm investistiya prostesslerinin' ten'salmali'g'i'n ta'miyinlew boyi'nsha ken' ko'lemde a'meliy shara-tadbirler islep shi'g'i'li'wi' lazi'm.

Awi'l xojali'g'i'nng bugungi bar bolg'an investistiyali'q belseneligi ha'm jozibadorligini esapqa alg'an halda olardi' to'mendegi jo'nelislerde a'melde asi'ri'w maqsetinde muwapi'qdi'r:

□ agrar tarmag'i'nda investistiyalardi' engiziliwinin' arti'qmash jo'nelislerin real sha'rayatlari'nan kelip shi'qqan halda ani'qlaw;

□ investistiyali'q prostessin ilimiy ha'm a'meliy tiykarlang'an bahalar dizimi menen ani'qlaw;

□ jen'illikli kredit, sali'q ha'm amortizastiya siyasaki'n a'melge asi'ri'w;

□ lizing qatnasi'qlari'n jetilistiriw ha'm onnan paydalani'w ushi'n qolay sho'lkemlestiriwshilik-ekonomikali'q sha'rt-sharayatlar jarati'w;

□ aymaqlar da'rejesinde awi'l xojali'g'i'ni'n o'zine ma's real o'zgeshelikleri toli'q itibarg'a alg'an halda joybarlar islep shi'g'ari'wdi' a'melge asi'ri'w;

□ ka'rxanalar, atap aytqanda, fermer xwjaliqlar da'rejesinde is ha'reketin sho'lkemlestiriwde biznes-rejeler islep shi'g'i'wdi' jetilistiriw ha'm onda investistiya is ha'reketin tiykarlaw, finanslasti'ri'w dereklerin ani'qlaw kibiler.

Investistiya belsendiligin ha'm oni'n na'tiyjeligin asi'ri'w ushi'n joqari'da atap o'tilgen shara-tadbirler, en' aldi' menen, ekonomikali'q, sostialli'q ha'm ekologiyali'q boljawlari'na tiykarlani'wi' lazi'm.

Sebebi, agrar tarmag'i'nda investistiyalardi' engiziliwden joqari' na'tiyjege erisiwde tek g'ana ekonomikali'q, ba'lkim sostialli'q ha'm ekologiyali'q tu'rleri ha'm a'hmiyetli oynaydi. Soni'n' ushi'n ha'm awi'l xojali'g'i'nda islep shi'g'aratug'i'n investistiya da'sturleri ha'm de joybarlari' ekonomikali'q-sostialli'q ha'm ekologiyali'q jo'neltirilgen boli'wi' lazi'm.

Aqi'rg'i' na'tiyjede awi'l xojali'g'i'na engiziletug'in investistiyalar tek tarmaqta o'ndiristin' na'tiyjeligin artti'ri'w g'ana emes, al turaqli' rawajlani'wi'na erisiw, sonday-aq ekologiyali'q jaqtan taza ha'm si'patli' o'nim islep shi'g'ari'w, agrar tarmaq eksport potentsiali'n asi'ri'wg'a, ishki ha'm si'rtqi' bazari'n si'patli', ba'sekege shi'damli' awi'l xojali'g'i' o'nimleri menen tolti'ri'wg'a ha'm de ati'rap-otali'g'i'n jaqsi'lawg'a ali'p keledi.

Wzbekstan Respublikasi'na, sonnan, tarmaq rawajlani'wi ushi'n si'rt el investistiyalari'n engizbesten, sonnan, awi'l xojali'g'i'nday jetekshi tarawda si'rt el kapitali' qatnasi'wi'n ken'eytirmey turi'p, ekonomikami'zda quramli'q o'zgerislerdi a'melge asi'ri'w ha'm modernizastiyalaw, xojali'q ju'rgiziwshi sub'ektlerimizdi zamanago'y texnika ha'm de u'skeneler menen ta'miyinlew, sonday-aqshuningdek, ba'sekege shi'damli' o'nim islep shi'g'ari'w ha'm de eksport qi'li'w ju'da' ha'm quramali' ma'seledir. Demek usi' ma'selege Respublikami'z Prezidenti I.A.Karimov ayri'qsha toqtap o'tip, "Ba'rshemiz

a'piwayi' bir haqi'yqatti' jaqsi' an'lap ali'wi'mi'z lazi'm- investistiyalarsiz modernizastiya ha'm, jan'alani'w ha'm bolmaydi'" – dep atap o'tkenligi biykardan-biykarg'a emes.

Ma'mleketimizde ali'p bari'li'p ati'rg'an ekonomikali'q reformalardi'n' ha'zirgi basqi'sh awi'l-xojali'g'i'n ja'nede rawajlandi'ri'w, si'rt el investistiyalari'n kirgiziw arqali' o'ndiristi zamanago'y texnologiya ha'm a'spab-u'skeneler menen ta'miyinlew ha'm modernizastiyalaw ha'mde taza quwatlari'n payda etiw, shiyki-zat resurslari'n teren'irek qayta islew na'tiyjesinede eksportqa jo'neltiriw ha'm import orni'n basatug'i'n tayyar o'nimler o'ndirisin rawajlandi'ri'wdan ibarat.

Si'rt el investorlari'n engiziliw sherikliktin' perspektivali' joybarlari'n a'melge asi'ri'w, jan'a zamanago'y texnika, texnologiyalardi' engiziw tiykari'nda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an o'nimlerimizdin' sapasi'n du'nya ju'zi bazarlari'ni'n' talabi' da'rejesine ko'teriwge imka'niyatlar jaratadi'.

Si'rt el investistiyalar qatnasi'wi'nda payda etip ati'rg'an qospa ka'rxanalardi' ma'mleketimizdegi arti'qsha jumi'sshi' ku'shi bar bolg'an aymaqlar, sonli'qtan, awi'l ori'nlari'na jaylasti'ri'w, olar ta'repinen jetilistirilgen awi'l-xojali'q o'nimlerimizdi qayta islew ha'mde o'ndiristin' ha'mme basqi'shlari'nan o'tegen tovarlardi' eksport qi'li'w, a'sirese joqari' na'tiyje bermekte.

Du'nya ju'zilik finansli'q-ekonomikali'q krizisi na'tiyjesinde barg'an sayi'n ku'sheyip barati'rg'an ba'seke ortalig'i'n ha'mde u'zliksiz ra'wishte pa'seyip barati'rg'an bazar talaplari' o'ndiristi modernizastiya etiw, oni' texnikali'q ha'm texnologiyali'q ta'repten jan'alani'p bari'wi'n ta'miyinlew, jan'a zamanago'y ka'rxanalar quri'w, u'lken mug'udardag'i' kapitallar engiziwini bildiredi. Sol wazi'ypalardi' sheshiw ushi'n bir qatar shara - ila'jlar islep shi'g'i'lg'an, yag'ni'y si'rt el investorlari' ushi'n belgilengen jen'illikler solardi'n' qatari'nan boli'p tabi'ladi'. Sol jen'illikler na'tiyjesinde:

- Du'nya ju'zi bazari' talaplari'na juwap beretug'i'n sapali' o'nimler islep shi'g'ari'w imkaniyati' jarati'ldi';

- yag'ni'y is ori'nlari'n jarati'w arqali' sostialli'q-ekonomikali'q mashqalalar shesheileji;

- tayar o'nimlardi eksport qi'li'ni'wi' na'tiyjesinde ma'mleket valyuta rezervleri artadi';

- xojali'q ju'rgiziwshi sub'ektler ekonomikali'q turaqli'li'g'i'n jaqsi'lawg'a ali'p keledi.

Juwmaqlaw iretinde aytatug'i'n bwlsaq, ma'mleketimizde si'rt el investistiyalari'n engiziw arqali' awi'l xojali'g'i'n ja'nede rawajlandi'rar ekenbiz, usi' bag'dar boyi'nsha to'mendegilerge ayri'qsha itibar qarati'wi'mi'z maqsetke muwapi'q esaplayman.

- engizilip ati'rg'an investistiyalarni awi'l xojali'g'i'na bag'darlandi'ri'wda qosi'msha jen'illiklerdi engiziw;

- usi'ni's etilgen investistiyali'q joybarlardi' finanslasti'ri'wg'a shekem bolg'an qarejetlerdi maksimal kemeyittiriwge erisiw;

- kreditlew din' na'tiyjeli usi'lari'nan ja'nede ken'irek paydalani'w;

- investistiyali'q joybarlardi' da'slepki ha'm kompleks ekspertizasi' boyi'nsha shara - ila'jlari'n islep shi'g'i'w ha'mde ja'nede jetilistiriw;

- joybardi'n' texnikadi'q ekonomikali'q tiykarlari'n islewde metodikali'q ha'm huqi'qi'y ko'rsetpeler beriw boyi'nsha seminarlar sho'lkemlestiriw;

- usi'ni's etilgen joybarlari'n analizlew mu'ddetin ja'nede kemeyittiriw ma'selelerin sheshiw.

Uli'wma alg'anda, si'rt el investistiyasi' ma'mleketimiz ekonomikasi'n rawajlandi'ri'w di'n' tiy karg'i' faktorlari'dan biri boli'p tabi'ladi'. Ja'ne sonni' ayti'p o'tiw lazi'm, O'zbekstan ekonomikasi' ushi'n si'rt el kreditden ko're si'rt el investistiyasi' faydali'raq di'r. Solay eken elimizde si'rt el kapital qoyi'wshi'lar ushi'n qolay sha'rt - sharayatlar jarati'p bergen halda, olardi'n' qarji'lr'i'nan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'wi'mi'z za'ru'r. A'ne sondag'ana Respublikami'z ekonomikasi' o'zimiz arzu etgen da'rejege erisedi.

2013-ji'ldi'n' arti'qmash wazi'ypalari'nan biri bul - tiy karg'i' jetekshi tarmaqlardi' modernizastiya qi'li'w, texnikali'q ha'm texnologiyali'q jan'alaw,

transport ha'm inrastruktura kommunikastiyalardi' rawajlandi'ri'wga qaratilgan iri strategiyali'q a'hiyetge iye joybarlardi' a'melge asi'ri'w ushi'n belsene investistiyali'q siyasati'n ali'p barii'w.

Soni'n' mene birge, mu'lkti menshiklestirip, jeke mu'lkshilik minasabetleri rawajlani'wi, finansli'q qwillap-quwatlawg'a ba'rhulla mu'ta'j iri awi'l xojali'g'i'na jo'neltiriletug'i'n ma'mleket investistiyalari' mug'qdari' qi'sqari'wi', narxlar dispariteti, o'nim jetistiriwshilerge shiyki zat ha'm materiyallar jetkizip beriw sistemasi'ni'n' buzi'li'wi', o'ndiris qurallari'ni'n' fizikali'q ha'm moralli'q jaqtan go'neriwi kibi faktorlar taraw ka'rxanalari'nda rentabellik da'rejesi pa'seyiwine ali'p keledi.

Du'nya ta'jribesine nazer taslasak, ko'p g'ana rawajlang'an ma'mleketler awi'l xojali'g'i'n rawajlandi'ri'w ushi'n u'lken mug'darda qarji'lar sari'playdi'. Ma'selen, Ulli' Britaniyada fermer xojali'qlari'na 1971-jilg'a shekem ko'p g'ana tu'rdegi ja'rdemler biypul ko'rsetilgen. Bul ma'mlekette awi'l xojali'g'i'na ha'zir ha'm u'lken mug'darda subsidiyalar aji'rati'lmaqda.

AQShda tiykarg'i' tovar islep shi'g'ari'wshi'lar iri fermer xojali'qlari' (ji'lli'q o'nim sati'w ko'lemi 100 mi'n' AQSh doll. ha'm onnanda arti'q) esablanadi'. Bul xojali'qlarda jer ha'm imaratti'n' 46,2% i, mashina ha'm u'skenelerdin' 44 %i, traktor ha'm ju'k avtomobillerdin' 26 %i toplang'an. Olar jallanba jumi'sshi' ku'shlerinin' (74%), ot jemlerdin' (78%), mineral to'ginlerdin' (63%), energiya resurslari'ni'n' (57%) tiykarg'i' qariydarlari' boli'p esaplanadi'. 96% ke jaqi'n fermer xojali'qlari' da'ramadlari'ni'n' 50% ten ko'pshiligin bir o'nim tu'rin sati'wdan ali'wshi', tar qa'nigelikke (tar halda qa'nigelestirilgen) iye ka'rxanalardi'r.

Keyingi ji'llarda finanslasti'ri'wda qari'z kapitali'ni'n' salmag'i' keskin ko'terildi. Fermerlerdi qarji'landi'ri'wda kreditler ji'lli'k u'lesi 1950-jil'larda 12% ti qurag'an bolsa, 1990-jil'larda 40% ten asti'. Ha'zirgi waqi'tta AQSH awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' o'ndirislik qarejetlerdin' 35% ten 70% ke shekemgisi kreditler ja'rdeminde finanslasti'ri'lmaqta.

Awi'l xojali'g'i'na ma'mleket ja'rdeminin' a'meldegı quralı' jen'illikllerge iye sali'q siyaseti' esaplanadi'. Ba'rshe tu'rdegi sali'q to'lewler fermerdin' ji'l dawami'nda islegen qarejetlerinin' ortasha 3-5% tin payda etedi.

Awi'l xojali'g'i' islep shi'g'ari'wshi'larg'a beriletug'i'n ssudalar, a'detde, 2 tu'rge bo'linedi: ko'shetug'i'n ha'm ko'shpes mu'lik ssudalari'.

AQSHda fermerlerge ssudalar jer sati'p ali'w yamasa egislik maydanlari'n ken'eytiw, imarat-quri'lmalar quri'w ha'm olardi' remontlaw, topi'raq o'nimdarli'g'i'n artti'ri'w, meliorativlik jag'dayi'n jaqsi'law, sonday-aq, jer ha'm suw resurslari'nan maqsetke muwapi'q halda, na'tiyjeli paydalani'wg'a usag'anlarg'a baylani'sli' ila'jlar ushi'n ajrati'ladi'.

Ekonomikasi' tez rawajlani'p ati'rg'an Tu'slik Koreya ha'm ta'biyiy resurslari' qi't, ishki bazari' tar ha'm rawajlanbag'an, milliy fondlari' kem ha'm ta'jriybesizlik sezilip turg'an bir sharayatta ekonomikasi'q rawajlani'w siyaseti'n tikkeley awi'l xojali'g'i'nan baslap qa'te qi'lmag'an edi. Sol waqi'tta ma'mleket diqqatlari'n xali'q tuti'ni'wi' ushi'n za'ru'r bolg'an o'nimlerde bazar bahalari'nan joqari' bahalarda sati'p ali'w joli' menen finansli'q qollap-quwatlap turdi'. Na'tiyjede diqqanda ma'pdarli'q ja'nede ku'sheyip, joqari' o'nimdarli'li'q, sapali'li'q ha'm da'ramat ta'miyinlenildi. Sali'q sistemasi'ndag'i' reformalarda bug'an o'z ta'sirin o'tkizbey qalmaydi'. 1998-ji'lg'a kelip, sali'q stavkasi' 23% tin quradi'. O'tkizilgen na'tiyjeli agrar reformalar na'tiyjesinde awi'lda sostialli'q ekonomikasi'q turmi's jetilisti. Sol arqali' qala xalqi' ha'm ma'mlekettin' sostialli'q-ekonomikasi'q ahwali'nda jaqsi'lawg'a erisildi.

Awi'l xojali'g'i' jaqsi' rawajlang'an Izraylda da fermer xojali'qlari'n rawajlandi'ri'w boyi'nsha bay ta'jriybeler toplang'an. Bul ta'jriybelerden ayi'ri'mlari' O'zbekstan awi'l xojali'g'i' a'meliyati'nda ha'm si'nap ko'rilmekde. Ma'selen, paxtashi'li'qda tamshi'lati'p suwg'ari'w sistemasi' usi'li' unamli' na'tiyjeler bermeqte: ta'biyatti'n' biybaha bayli'g'i' ina'mi' bolg'an suwdan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w, awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' qarji'lari'n tejestiriw, o'nimdarli'qti' joqari'lati'w imkaniyatlari' keneymekte.

Rawajlang'an ma'leketler ta'jiriybelerine tiykarlani'p, Ma'mleketimizde de: - AQSHdag'i' kibi ba'rshe sali'q ha'm ma'jbu'riy to'lewlér awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' ushi'n basqa taraw ka'rxanalari'na belgilengenine qaramastan sezilerli da'rejede kemeytiriwdi ta'miyinlew; - Qi'tay ta'jriybesine tiykarlani'p, fermer xojali'qlari'n 3–5 ji'l mu'ddetke sali'qlardan azat qi'li'w; -awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' finanslasti'ri'li'wi' ushi'n jo'neltirilgen qari'z qarji'lari'ni'n' 50% ten 70% ke deyingisi ma'mleket ta'repinen kepillik beriw sistemasi'n engiziw maqsetke muwapi'q boli'p tabi'ladi'.

Tuwri'dan-tuwri' si'rt el investistiyalari'n engiziw ha'm oni' rawajlandi'ri'w bag'dari'ndag'i' mashqalalardi' sheshiw boyi'nsha O'zbekstan Respublikasi'nda bir qansha unamli' jumi'slar a'melge asi'ri'lmaqta.

Du'nya ju'zi ma'mleketlerinin' ta'jiriybeleri soni' ko'rsetedi, kolay investistiyali'q i'qli'm (klimat) duri's qa'liplespesten ha'm si'rt el investistiyalari'n milliy ekonomikag'a belsene engizbesten turi'p, bazar ekonomikasi'na o'tip ati'rg'an ma'mleketler du'nya ju'zilik ekonomikali'q sherikligine tabi'sli' halda integrastiyalasa almaydi'. Si'rt el investistiyalari', kapital qarejetlerdi toplaw, zamanago'y texnologiyalardan paydalani'w imkaniyatlarini' jarati'w arqali' milliy investistiya bazarlarini'n' qa'liplesiwine ko'meklesip g'ana qalmastan tovar ha'm xi'zmet ko'rsetiw bazarlarini'n' rawajlani'wi'na da ha'reketlendiriwshi ta'sir ko'rsetedi.

Ma'mleketler arasi'nda si'rt el investistiyalari'n o'z milliy ekonomikasi'na engiziliw ushi'n keskin ba'seke bar. Sol sebebli si'rt elli investorlar ko'birek jarati'lg'an investistiyali'q i'qli'm yamasa investistiyali'q qolayli'li'q qaysi' ma'leketde arti'qmashli'qqa iye bolsa, qi'sqasha etip aytqanda, olar ushi'n paydali'raq bolsa, a'yne usi' ma'mleket ekonomikasi'na o'z investistiyasi'n kirgiziwine qi'zi'g'adi'. Bul, bazar ekonomikasi'ni'n' sali'sti'rmali' na'tiyjelilik ni'zami'nan kelip shi'g'atug'i'n sheshim boli'p esaplanadi, yag'ni'y qaysi' jerde na'tiyjelilikke erisiw (payda ali'w) imka'niyati' basqalarg'a qarag'anda joqari' bolsa, isbilermenler sol jerdegi bazarg'a ko'birek talpi'nadi'. Sol ko'z qarastan qarag'anda, bu'gin O'zbekstan Respublikasi' bazar ekonomikasi'na o'tip ati'rg'an

ma'mleketlar arasi'nda en' joqari' investitsiyali'k ortali'qti' yaratqan ma'mleket boli'p qaldi'.

Analizlar soni' ko'rsatadi, O'zbekiston ekonomikasi'na engizilip atirgan turli formadagi' investitsiyalar ag'i'mi' jildan-jilga' asip barati'r. O'tgan jillar davami'nda si'rt el valyutalari'nda engizilgan jam'i investitsiyalar 46,4% ten 53,3% ke shekem o'sti. Bunday o'siw pa'ti g'a'rezsizlik jillari'ndagi' en joqari' ko'rsatkish boli'p esaplanadi. A'meldegi bahalarda bolsa, ekonomika'ga engizilgan jam'i investitsiyalar 2011-jilda 22,6 mln. sumdi' quragan bolsa, 2012-jilda bul ko'rsatkish 79,0 mln. sumga' ten' bolgan yamasa sol da'wirde investitsiyalardi'n' o'siw pa'ti 3 esega asti'.w

Biraq ma'mleketimizdin' ekonomikasi'q siyosati' ko'birek tuwri'dan-tuwri' si'rt el investitsiyalari'ni'n' engiziliwine ha'm oni' xoshametlewge qarati'lg'an. Sebebi, ma'mleketimizde ali'p bari'li'p atirgan reformalar shen'berinde sarras investorlardi'n' o'zleri tikkeley qatnashi'wi' esapqa aling'an ha'm buni'n' ushi'n jeterli da'rejede sha'rt-sharayatlar bar. A'sirese, respublika aymaqlari'ndagi' bay mineral-shiyki zat resurslari', jeterli mug'dardagi' mamonli'qqa iye jumi'sshi' ku'shleri, saw salamat haldagi' qorshagan ortali'q, siyasiy, sostialli'q-ekonomikasi'q turaqli'li'q usilardi'n' qatari'na kiredi. Sol sebepli O'zbekiston Respublikasi' Prezidentining 2005-jil 11-apreldagi Pa'rmani'¹ tuwri'dan-tuwri' si'rt el investitsiyalari'ni'n' ag'i'mi'n' ja'nede ko'beyttiriwge ken' mu'mkinshiliklerdi beredi.

Statistikali'q mag'li'wmatlarga qarag'anda, Prezidentimiz Pa'rman qabi'l etilgeninen baslap respublika ekonomikasi'na tuwri'dan-tuwri' jeke si'rt el investitsiyalari'n engiziliwi keskin artti'. Atap aytqanda, engizilgan investitsiyalar eger 2006-jilda 15355 AQSh dollari'n quragan bolsa, 2007-jilda 2946, 2011-jilda 16358 ha'm 2012-jilda 52855 AQSh dollari'na ten' boldi'. Sol sebepli 2012-jilda ekonomikasi'zg'a tuwri'dan-tuwri' si'rt el investitsiyalari'n engiziw 2006-jildagi'g'a qarag'anda 3,4 esega artti'. Bul Pa'rmani'n' ori'nlanishi'wi'n

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tug'ridan-tug'ri xususiy chet el investitsiyalarni jalb etilishini rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. // "Xalq so'zi", 2005 yil 12 aprel

ta'miyinlew ushi'n ko'rilgen ila'jlardi'n ta'sirshen'ligi, ma'mleketimiz ekonomikasi'na si'rt el investorlari'ni'n qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' arti'p ati'rg'anli'g'i'n ko'rsetedi.

Soni'da ayri'qsha atap o'tiwimiz za'ru'r, bunday unamli' o'zgerisler ekonomikasi'zg'a kirgizilip ati'rg'an si'rt el investistiyalari' va kreditlarine hu'kimetimiz ta'repinen berilip ati'rg'an kepillikler a'welgi ji'llardag'i'g'a sali'sti'rg'anda yuir qansha da'rejede kemeygen bir waqi'tqa tuwri' kelmekte. Eger 2004-ji'lda hu'kimetimiz kepilliklari menen ekonomikasi'ga 54385 AQSH dollari' ko'leminde investistiya kirgizilgen bolsa, bul ko'rsetkish 2011-ji'lda 20494 AQSH dollari'na, 2012-ji'lda bolsa 47531 AQSh dollari'na ten' bolg'an. 2012-ji'lda ja'mi investistiyalardi'n derlik 70 procenti ekonomika tarmoqlari' ha'm ka'rxanalari' menen tuwri'dan-tuwri' du'zilgen shartnamalar negizinde engizilgen. Bul si'rt el investorlari'ni'n O'zbekstanda olar ushi'n jaratilg'an biznes ortali'g'i'na ha'm ka'rxanalar keleside isenimi artqanli'g'i'n da'lillep beredi..

O'zbekstan Respublikasi' Prezidentini'n 2012-ji'l 6-apreldagi №1090 sanli' Qarari' ha'mde usi' qarar menen tasti'yi'qlang'an "Xali'q ha'm xojali'q sub'eklerini'n bos aqshalay qarji'lari'n kommerstiyali'q banklerdegi depozitlerine ja'nede engiziliwi boyi'nsha kosi'msha shara-ilajlar kompleksi" shen'berinde bank sistemasi'nda bul bag'darda ali'p bari'li'p ati'rg'an jollar ja'nede aktivlesiwine erisildi.

Juwmaq etip aytqani'mi'zda, ekonomikasi'ga investistiyalardi', soni'n ishinde, tuwri'dan-tuwri' kapitallardi'n engiziliwi ko'lemin ken'eytiw negizinde quramli'q o'zgertiwlerdi izbe-izlik penen dawam ettiriw ma'mleketimizde isbilermenlikti, a'sirese, oni'n kishi biznes formasi'n arti'qmash halda rawajlandi'ri'wg'a, xali'qti'n ba'ntliligi, turmi's da'rejesi ha'm sapasi'n jaqsi'lawg'a ken' mu'mkinshilikler jaratadi'. Bul, ekonomikasi'ni turaqli' o'siwini ta'miyinlew, sanoat tarawlari'nda o'ndiris ko'lemlerini'n arti'wi', ka'rxanalar ha'm xali'qtan alinatug'i'n turli sali'qlar stavkalari'n basqi'shpa-basqi'sh pa'seytirip bari'w, ka'rxanalardi'n finansli'q ahwali'n jetilistiriw, investistiyalardi' ko'beytiw, jumi'sshi'lardi'n miynet haqi' ha'm da'ramatlari'n joqari'lati'w imka'niyatlari'n

elede ken'eytiredi.

Joqari'da keltirip o'tilgen mashqalali' ma'seleler o'z waqti'nda ha'm duri's sheshilse respublikami'z ekonomikasi'nda a'hmiyetli ori'n tuti'wshi' awi'l xojali'g'i' ja'nede rawajlanadi' ha'm buni'n' na'tiyjesinde awi'l xalqi'ni'n' abadanlasi'wi' jaqsi'lanadi'.

JUWMAQLAW HA'M USI'NI'SLAR

Awil xojali'g'i o'ndirisi o'ndirisinde paydani' artti'ri'w jollari' esabi' ha'm analizine bag'i'shlang'an Pitkeriw bakalavr qa'nigelik jumi'si' temasi'n teoriyali'q jaqtan u'yreniw ha'm ob'ekt si'pati'nda tanlang'an fermer xojali'g'i' mag'li'wmatlari'n analizlew na'tiyjelerinen kelip shi'g'i'p to'mendegi juwmaqlar qa'liplesti:

1. O'ndirisi menen ba'nt bolg'an xi'zmetkerlerdin' miynet haqi'si' shi'g'i'nlar'; miynet haqi'si'ga sali'sti'rg'anda aji'ratpalar (birden-bir socialli'q to'lem, ka'siqlik birlespelerge to'lem, pensiya jamg'armasi'na aji'ratpa ha'm basqalar); zu'ra'a't qamsi'zlandi'ri'wi' boyi'nsha aji'ratpalar; tiykarg'i' qurallar amortizaciyasi'; jumi's ha'm xi'zmetler; uli'wma o'ndirislik shi'g'i'nlar ha'm basqalar.

2. Xojali'qta o'ndirislik shi'g'i'nlar schyotlari'ni'n' sistemasi' shi'g'i'nlar esabi'ni to'mendegi ketma-ketlikda gruppalar imka'niyati'n beredi: oy dawami'nda qarejet elementleri (material, ish haqi'si', amortizaciya ha'm hokazo) o'ndirislik schyotlari'n depetida sa'wlelenedi; uli'wma o'ndirislik shi'g'i'nlar bo'listiriledi; tiykarg'i' o'ndirislikdan ali'ng'an tayar o'nim ha'm tamamlanbag'an o'ndirislik o'zine tu'ser bahasi' ani'qlanadi'.

3. Fermer xojali'qlari'nda uzaq mu'ddetli aktivleri 2011-ji'lda uli'wma bolmag'an, ag'i'mdag'i' ji'lda bolsa 1238 mi'n' sumdi' qurag'an. Ag'i'mdag'i' aktivler qurami'n u'yrenetug'i'n bolsaq, ag'i'mdag'i' ji'l aqi'ri'nda o'tken ji'lg'a sali'sti'rg'anda tovar – materialli'q zapaslar 173,0% ke ko'beygen, yag'ni'y bu 31204 mi'n' sumdi' qurag'an. Debitorlik qari'zlari' bolsa ji'l aqi'ri'na kelip 88,0 % ga yamasa 1144 mi'n' swmg'a kemeygenini unamli' bahalar lazi'm. Sebebi, debitorlik qari'zlari'ni'n' bunday kemeyiwi fermer xojali'g'i'ni'n' aylani's qarji'lari'n aylani'si'n tezlestiredi, ha'mde to'lew uqi'pli'li'g'i'ni'n' jaqsi'lani'wi'na ali'p keledi. «AkmalKAR» fermer xojali'g'i'nda aktivleri qurami'nda tiykarg'i' salmaqi'to'var-materialli'q zapaslar iyelemekte. 2010 ji'l aqi'ri'na kelip esap-kitap schyoti'nda pul qarji'lari' artqani'n ko'riw mu'mkin. Bu to'lew qabiletinin' "1,9%" ke artqani'n bildiredi.

4. Na'tiyjeda standart kartoshkaga qi'li'ng'an qarejet summasi' 16876 mi'n' sumdi', standart emes kartoshkaniki bolsa 1893 mi'n' sumdi' qurag'an boli'p, 1 centner standart kartoshkani'n' o'zine tu'ser bahasi' 58600 swmg'a, standart emes kartoshkaniki bolsa 26291 swmg'a tushgan. Ja'mi standart ha'm standart emes kartoshkani'n' sati'w bahasi boyi'nsha qimati 21780 mi'n' sumdi', qarejet qi'li'ng'an summa bolsa 18769 mi'n' sumdi' qurag'an.

Juwmaqlaw qi'li'p aytganda, «AkmalKAR» fermer xojali'g'i' bir birlik centner kartoshkani'n' o'zine tu'ser bahasi'n pa'seytiriwi, standart emes kartoshkani'n' mug'dari'ni kemeytiw choralari'n kwrish lazi'm

5 Na'tiyjelerdi fermer xojali'g'i' ushi'n unamli' bahalaw lazi'm. Sebebi, o'z qarji'lari' da'reklerinin' ko'beyiwi fermer xojali'qlari'ni'n' finansli'q g'a'rezsizliginin' arti'wi'na, to'lew uqi'pli'li'g'i'ni'n' jaqsi'lani'wi'na ha'mde xojali'qti'n' socialli'q-ekonomikali'q rawajlani'wi'na ali'p keledi. Mag'li'wmatlardan ko'rinedi.

6. Fermer xojali'qlari'nda shi'g'i'nlardi' kemeytiw ha'm o'zine tu'ser bahasi'n pa'seytiriwdin' tiykarg'i' jollari' to'mendegiler esaplanadi':

- o'ndiris ha'm miynetti ilimiy tiykarlang'an halda sho'lkemlestiriw;
- agrotexnikali'q ilajlardi'n' uli'wmali'q sani'n kemeytiw, o'z waqti'nda ha'm sapali' o'tkiziw;
- shi'g'i'nlardi' kemeytiw ha'm o'nim o'ndiriwdegi o'zine tu'ser bahasi'n pa'seytiw;
- shi'g'i'nlardi'n' haqi'yqati'nda sari'plani'wi' u'stinen baqlaw ornati'w ha'm analiz qi'li'p bari'w.

Bundan ti'sqari' fermer xojali'qlari'nda ji'l basi'nda biznes-reje du'ziliwi, onda qi'li'natug'i'n ha'r bir qarejet mug'dari' ha'm summasi' ko'rsetiliwi, usi' rejeden u'lken ag'i'si'wlarg'a jol qoyi'lmasli'g'i' lazi'm.

7. Xojali'qta awi'l xojali'g'i' o'ndirisika qi'li'ng'an shi'g'i'nlar ha'm ali'ng'an o'nimlerdi analiz qi'li'p bari'w shi'g'i'nlardi'n' tuwri' qaliplestiriliwin baqlaw qi'li'w, aldi'ng'i' ji'lg'i' qa'te ha'm kemshiliklerge jol qoymasli'q ilajlari'n ko'riw lazi'm.

Joqari'da keltirip o'tilgan mashqalali' ma'seleler o'z waqti'nda ha'm duri's sheshilse respublikami'z ekonomikasi'nda a'hmiyetli ori'n tuti'wshi' awi'l xojali'g'i' ja'nede rawajlanadi' ha'm buni'n' na'tiyjesinde awi'l xalqi'ni'n' abadanlasi'wi' jaqsi'lanadi' degen pikirdemiz.

Qoli'n'i'zdag'i' bakalavr qa'nigelik jumi'si'n tayarlaw prostessinde O'zbekstan Respublikasi' Ni'zamlari'nan, Hu'kimetimiz qararlari'nan, Prezidentimiz Pa'rmanlari' ha'm ilimiy miynetlerinen, si'rt el ilimpazlari'ni'n', ma'mleketimiz ko'lemindegi, Qaraqalpaqstan Respublikasi' aymag'i'ndag'i' ekonomist ali'mlardi'n' ilimiy miynetlerinen paydalani'ldi'. Sonday-aq, statistikali'q mag'li'wmatlardan, ha'r qi'yli' ilimiy konferenstiya materiallari'nan, jurnallarda ja'riyalani'lg'an maqalalardan paydalani'ldi'.

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Karimov I.A. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: “Ma'naviyat”, 2009.
2. Karimov I.A. Jahon finansi'q-ekonomikali'q inqirozi, O'zbekistan sharayati'nda uni bartaraf etishnin' ywllari' ha'm choralari' / I.A.Karimov. – T: O'zbekistan, 2009. – 56 b.
3. Karimov I.A.Biznin' joli'miz — demokratik islohotlardi' chuqurlasti'ri'w ha'm modernizaciya processlerini izchil dawam etdi'ri'w joli'dir. O'zbekistan Prezidenti Islom Karimovnin' O'zbekistan Respublikasi Konstituciyasi'ni'n' 19 ji'lligiga bag'ishlang'an tantanali marosimda qilgen ma'ruzasi. – “Xalq so'zi” gazetasi.
4. Mamlakatimizni modernizaciya qi'li'w va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – Prezident Islom Karimovnin' O'zbekistan Respublikasi Oliy Majlisi Ni'zamshilik palatasi va Senatinin' qwshma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2010 ji'l 28 yanha'mr.
5. Karimov I.A. O'zbekistan xalqiga jan'a ji'l tabrigi. – “Xalq so'zi” gazetasi.
6. Karimov I.A. 2012 ji'l ha'mtanimiz taraqqiyotini jan'a basqi'shga kwtarilatug'i'n ji'l bwldi O'zbekistan Respublikasi I.A.Karimovnin' 2011 ji'lnin' tiykarg'i' juwmaqlari' ha'm 2012 ji'lda O'zbekistannin' socialli'q ekonomikali'q rawajlandi'ri'wnin' ustuvor bag'darlari'na bag'ishlang'an Ministrlar Maxkamasi'ni'n' majlisidagi ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2012 ji'l 20 yanha'mr, № 14 (5434).
7. Karimov I.A. Mamlakatimizda demoraktik isloxotlardi' yanada chuqurlasti'ri'w ha'm fuqarolik ja'miyatini rawajlandi'ri'w koncepciyasi'- T.: O'zbekistan, 2010.
8. Karimov I.A. Demokratik isloxotlardi' yanada chuqurlasti'ri'w ha'm fuqarolik ja'miyatini shaklandi'ri'w – mamlakatimiz taraqqiyotinin' tiykarg'i' mezonidir.–T.: 19.T. O'zbekistan, 2011.
9. Karimov I.A. Jahon finansi'q-ekonomikali'q inqirozi, O'zbekistan sharayati'nda uni bartaraf etishnin' ywllari' ha'm choralari'. – T.: O'zbekistan, 2009.
10. Karimov I.A. Tiykarg'i' wazi'ypamiz – Ha'mtanimiz taraqqiyoti ha'm xalqimiz farovonligini yanada yuksaldi'ri'wdir. – T.: O'zbekistan, 2010.
11. Karimov I.A.«YUksak bilimli ha'm intellektual rawajlang'an avlodni tarbiyalash – mamlakatni turaqli' taraqqiy etdi'ri'w ha'm modernizaciya qi'li'wdi'n' eng muhim sha'rti» mavzusidagi xalqaro konferenciyanin' ashi'li'w marosimidagi nutq // Xalq so'zi, 2012 ji'l 18 fevral.
11. O'zbekistan Respublikasi'ni'n' "Buxgalteriya esabi' twgrisida"gi Ni'zami - Toshkent, O'zbekistan 1996 y.
12. O'zbekistan Respublikasi Sali'q kodeksi. (Jan'a tahriri). –T.: “Norma” MCHJ, 2008.
13. O'zbekistan Respublikasi Ni'zami «Fermer xojali'g'i' tuwri'sida»gi O'zbekistan Respublikasi Ni'zamiga o'zgardi'ri'wlar ha'm qosi'mshalar kiritish haqqi'nda. O'zbekistan Respublikasi Ni'zamshilik twplami 40-41 sonlar, 433-

statya. 692-II-son. – T.: 2004.

14. O'nim (jumi's, xi'zmet)lerdi' o'ndirislik ha'm realizaciya shi'g'i'nlari'ni'n' qurami' ha'mde finansli'q na'tiyjelerin qa'liplestiriw ta'rtibi tuwri'sida "REJE"ga muwapi'q O'zbekistan Respublikasi Ministrlar Mahkamasi'ni'n' 1999 ji'l 5 fevralidagi 54-son qarori menen tasdiqlang'an.

15. O'zbekistan Respublikasi Buxgalteriya Esabi'ni'n' Milliy Standartlari' O'zBAMA nashriyot-mag'li'wmat Orayi'. –T.: 2007ji'l

16. Bapojonov O, Jumaniyozov K. Finansli'q esap.-T.:Finans nashiriyoti, 2002.

17. Radjapov R., Dwsmuratov R. Awi'l xojali'q ka'rxanalari'nda buxgalteriya esabi'. No'kis. "Bilim", 1995

18. Sotivoldiev A.S. Zamonaviy buxgalteriya esabi'. 1,2,3-tomlar. –T.: "Finans", 2004.

19. Ha'mhobov A.V., Ibrohimov A.T., Ishonqulov N.F. Finansli'q ha'm basqari'w analizi. -T.: «SHarq» NMAK, 2005 ji'l.

20. Dwsmuratov R.D., Mamadiyarov D.U. Awi'l xojali'g'i'nda basqari'w esabi': usi'li'yot ha'm amaliyot. -T.: «Finans», 2008 ji'l.

21. Dusruratov R.D. Masharipov O. Fermer xojali'g'i'nda buxgalteriya esabi' ha'm esabatini sho'lkemlestiriw. Toshkent – 2008 y.

22. Dusruratov R.D. Audit tiykarlari'. T.: "O'zbekistan milliy enciklopediyasi", 2003 y.

23. Dwsmuratov R.D., Jwraev B.M., Davletov I.R. Fermer xojali'qlari'nda qwllani'latug'i'n da'slepki hu'jjetler ha'm ulardi' rasmiylestiriw boyi'nsha usi'li'y tavsiyalar. -T.: ToshDAU tahririyat – nashriyot bo'limi, 2010 ji'l.

24. Ibragimov A., Ochilov I., Qo'ziev I., Rizaev N., Finansli'q ha'm basqari'w esabi'./O'quv qwllanma. –T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2008 ji'l.

25. Karimov A., Islomov F., Avloqulov A. Buxgalteriya esabi'. -T.: «SHarq»NMAK, 2004 ji'l.

26. Masharipov O., Masharipoha'm N. Basqari'w ha'm o'ndirislik esabi'. -T.: 2001 ji'l.

27. Abdullaev A., Mo'ydinov E., YUsupoha'm M., Soliev B., Rustamov H. Finansli'q esap.-T.: "Fan ha'm texnologiya" 2005 ji'l.

28. Ochilov I. Qurbonov J. Finansli'q esap. -T.: «Iqtisod-moliya», 2007 ji'l.

29. Sotivoldiev A.S., Itkin YU.M. Zamonaviy buxgalteriya esabi' I-II tom. O'zbekistan buxgaltjerler ha'm auditorlar Milliy Associaciyasi'. –T.: 2002 ji'l.

30. Pardaev M.Q. Ekonomikali'q analiz. Wquv qwllanma. 1-2 qism. -T.: «Iqtisodiyot ha'm huqi'q dunyosi» nashriyot uyi, 2001 ji'l.

31. Ergeshev E. Ekonomikali'q ha'm finansli'q analiz. – T.: "Finans", 2000. – 255 b.

32. Dwsmuratov R.D. Buxgalteriya esabi' nazariyasi. «Jan'aywl poligraf servis». 2007. - 320 b.

33. Internet saytlari':

www. mf. uz. – O'zbekistan Respublikasi Finans ministrligi,

<http://www.lex.uz>, <http://www.soliq.uz>, <http://www.president.uz>, <http://www.uza.uz>

<http://www.ziynet.uz>